

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ELVİRA EYVAZ qızı ƏZİYEVA

DOLAYI DNIŞIQ AKTLARININ İLLOKUTİV EFFEKTİ
(müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)

İxtisaslaşma: HSM - 060201- Müqayisəli dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

C.M.Babayev

Bakı-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..... 3-5

I FƏSİL. DANIŞIQ AKTLARININ TƏDQIQININ NƏZƏRİ

ƏSASLARI

- 1.1. Danışiq aktının modeli..... 6-11
- 1.2. Danışiq aktlarının təsnifi haqqında (C.L.Ostin və C.R.Syörl)..... 12-26
- 1.3. Dolayı danışiq aktlarının təsnifi..... 27-34
- 1.4. Performativlik və performativ söyləmlər..... 34-38

II FƏSİL. DOLAYI DANIŞIQ AKTI TƏDQIQAT OBYEKTİ KİMİ

- 2.1. Danışiq implikaturaları və onların növləri..... 39-48
- 2.2. Dolayı danışiq aktında metafor və ironiyanın yeri..... 49-53
- 2.3. Kommunikativ uğursuzluğun yaranma səbəbləri..... 53-61

NƏTİCƏ..... 62-64

İSTIFADƏ EDİLMİŞ

ƏDƏBİYYAT..... 65-71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı .Ötən əsrin sonunda dil və dil hadisələrinə sistem-struktur yanaşmanı antroposentrik paradıqm əvəzlədi. Bunun məntiqi nəticəsi kimi araşdırmaların diqqət mərkəzinə dil daşıyıcısı müəyyən dil mədəniyyətinin nümayəndəsi kimi daxil oldu. İnsanmərkəzli paradıqmdə dünyanın dərkində və əldə olunmuş biliklərin dil strukturları vasitəsi ilə ifadəsində insanın roluna əhəmiyyət verilməyə başlandı. Beləliklə, dilçilərin diqqətinin idrak obyektindən dərk edən subyektə adımlaması konkret sosium və mədəniyyətin nümayəndəsi olan insan və dilin qarşılıqlı bağlılığını nəzərə alınmasını təmin edilmiş oldu. Dilin təbiətinə yanaşmanın dəyişməsi dilçilik elmində dil vahidlərinin insan təfəkkürünün təşkilindən asılı olmadığını israr edən strukturalizm dilə yalnız koqnitiv qabiliyyət və koqnitiv proses kimi yanaşan paradıqmlə əvəzlənməsinə gətirib çıxartmış oldu.

İnsan obyektiv gerçəklik haqqında biliklərin və təsəvvürlərin əsas daşıyıcısı kimi çıxış edir. Təbii dil ail açıq sistemdir və onun məğzi xüsusiyyətləri insan təcrübəsinin müxtəlif sahələri ilə əlaqəli öyrənilir. Dil və mədəniyyətin daşıyıcısı insan özünün fon bilikləri ilə müasir dilçilikdə ciddi araşdırmaların obyektidir. Çünki dil insanın dünya haqqında fikirlərinin formalaşmasında əsas yer tutur və obyektiv gerçəkliyin dərkində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.Təbii dil insanın və ətraf gerçəkliyin inikası forması, həmin gerçəklik haqqında biliklərin qazanılması üçün əsas mənbədir.

Dissertasiya işinin aktuallığı çağdaş dilçiliyin gerçəkliyin dərkində konseptuallaşma proseslərinin insanın təfəkkür mexanizmi kimi tədqiqinə artan maraq ilə bağlıdır. Fərqli dillərdə konseptin ifadəsi dillərin milli səciyyəsinə, onun ifadəsinin sosiallaşma dərəcəsini təyin etməyə imkan verir. Dissertasiya mövzusunun aktuallığı onun həm də ayrı-ayrı dillərin daşıyıcılarının dünyanı dərkində linqvokoqnitologiya və linqvokulturologiya ilə əlaqəli olması ilə şərtlənmişdir.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın obyektı müxtəlif dillərdə istifadə olunan dolayı nitq aktlarındakı illokutiv effektdir.Tədqiqatda birbaşa və dolyı nitq aktları

fərqləndirilmiş və müxtəlif dillərdən alınan nümunələr əsasında dolaylı danışığ aktının illokutiv effekti tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatımızın predmeti müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında dolaylı danışığ aktlarında illokutiv effektində reallaşmalarını müəyyənləşdirməkdir.

Metodlar. Tədqiqat işində konseptual və kontekstual təhlil metodu, kulturoloji təhlil, koqnitiv-diskursiv təhlil, koqnitiv şərhətmə metodu və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin işlənmə dərəcəsi. Tədqiqat işinin yazılmasında nəzəri baza kimi V. fon Humboldt, C.Lakoff, M.Conson, M.Fuko, C.Ostin, İ.P.Qalperin, Y.S.Kubryakova, A.N.Baranov, K.M.Abdullayev, F.Y.Veysəlli, S.Ə.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, F.F.Cahangirov, Ə.Ə.Abdullayev və b-nin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi danışığ aktında söyləmərin illokutiv effektinin konkret nümunələr üzrə və onların dildə reallaşmaları əsasında öyrənməkdən ibarətdir.

Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı **vəzifələr** yerinə yetirilmişdir:

- mövzu ilə bağlı nəzəri ədəbiyyatı təhlil etmək;
- dil biliyinin koqnitiv-diskursiv paradigmanın əsas müddəaları çərçivəsində təhlil etmək;
- implisit informasiyanın dildə ifadə vasitələrini üzə çıxartmaq;
- dünyanın dil mənzərəsini ifadəsində ümumi və səciyyəvi cəhətlərini aşkar etmək;

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti dolaylı danışığ aktında implisit informasiyanın öyrənilməsində linqvomədəni və linqvokoqnitiv yanaşmadan istifadə ilə bağlıdır. Tədqiqatın nəticələrindən koqnisiya, danışığ aktı nəzəriyyəsinin inkişafına dair probleminin işlənilməsinə müəyyən töhfələr verə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrindən diskurs nəzəriyyəsi, koqnitiv dilçilik, danışıq aktı nəzəriyyəsi üzrə vəsaitlərin və mü-hazirə mətnlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi.

- dolayı danışıq aktlarının təhlil edilməsindən əvvəl danışıq aktının və nitq aktı nəzəriyyəsinin izah edilməsi vacibdir;
- nitq aktını təhlil edərkən onun müxtəlif müstəvilərinə və tədqiqinə diqqət yetirilməlidir;

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1) dil strukturlarındakı implisit informasiyanın dəqiqləşdirilməsi və onun üzə çıxarılması meyarları danışıq aktı nəzəriyyəsində mühüm yer tutur və bu da dil və təfəkkürün qarşılıqlı təsir problemlərin həllində ciddi uğur hesab edilə bilər;

2) linqvistik və qeyri-linqvistik informasiya dil strukturlarında cəmlənir və implisit informasiyanın üzə çıxarılmasında presuppozisiya və konsituasiya mühüm yer tutur;

3) insanın düşüncəsi təbii dildə əks olunur, yəni dil strukturlarındakı informasiya ilə insanın təfəkkürünü və dərk etmə proseslərini öyrənmək mümkündür;

4) linqvistik biliklər konseptlərdə, freymlərdə və ssenarilərdə əks olunur;

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Mövzunun sistemli şəkildə öyrənilməsi tədqiqat işinin elmi yeniliyi hesab oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi həm də dil strukturlarında (dolayı danışıq aktlarında) implisit informasiyanın ifadə vasitələrinin müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilməsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işinin nəticələri müəllifin çap olunmuş məqalələrində şərh olunmuşdur:

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya

iş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

DANIŞIQ AKTLARININ TƏDQIQININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1.Danışiq aktının modeli

Dilçilikdə kommunikasiya prosesində danışan və dinləyən arasında baş verən informasiya mübadiləsini düzgün təsvir etmək üçün dilçilər tərəfindən bir sıra dil modelləri ilə bağlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Bununla belə dilçilər ünsiyyətin strukturunu aydınlaşdırmağa çalışmışdılar. İlk dil modelini yaradan isə e.ə V əsrdə Aristotel olmuşdur. Aristotel “Ritorika” adlı əsərində ünsiyyət prosesinin Natiq-Nitq-Auditoriya komponentlərdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Müasir dilçilikdə kommunikativ aktın bir sıra modelləri vardır. Aristotelin modeli kommunikativ aktın ən sadə modelidir. XX əsrə qədər bu dil modelindən istifadə olunmuşdur, yəni modelə heç bir dəyişiklik olunmamışdır. Lakin dünya inkişaf etdikcə və texniki vasitələrin

yanarması ilə bu klassik model bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bütün modellərin əsas komponentləri danışan və dinləyəndir, başqa sözlə desək adresant və adresat. Adresant müəyyən kanal vasitəsiylə informasiyanı adresata ötürür. Bu iki komponent bütün modellər üçün karkasdır.

G.G.Poçepsovanın yanaşmasına uyğun olaraq ünsiyyət modelləri aşağıdakı şəkildə fərqləndirilir:

- psixoloji və sosioloji modellər;
- semiotik modellər-sosiolagiya və psixologiyada ünsiyyətin müxtəlif modelləri mövcud idi. Onların müasir yanaşmaları əsasında kommunikasiya təhlili fəal şəkildə həyata keçirilir;
- mifoloji ünsiyyət modelləri;
- psixoterapevtik ünsiyyət modeli;
- təbliğat ünsiyyət modeli;
- arqumentativ ünsiyyət modeli.

Klaudi Şennon və Uarren Uiver tərəfindən rabitənin səs-küy modeli mesajların xətti ötürülməsini təsvir edən və rabitənin əsas obyektlərini nəzərdən keçirən riyazi modeldir. 1949-cu ildə K.Şennon və U.Uiver tərəfindən irəli sürülmüşdür. Şennon və Uiver modeli informasiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq formalaşdırmışdılar. Şennon və Uiverin ünsiyyət nəzəriyyəsinin məqsədi informasiyanın ötürülməsi, yəni texniki sistemin qütbləri arasında əlaqənin həyata keçirilməsi prinsiplərini müəyyən etmək idi.

Şennon və Uiver modelində informasiya mübadilə prosesi aşağıdakı sxemə uyğundur:

1. mesaj yaradan məlumat mənbəyi (xüsusilə alimlər telefonla nitqi öyrənmişlər);
2. mesajları ötürülə bilən siqnallara çevirən, insan nitq səslərinin elektrik siqnalına çevrilməsi nəzərdə tutulan ötürücü və ya kodlayıcı;
3. siqnal ötürülməsi vasitəsi kimi kanal (telefon kabeli);
4. dekoder və ya qəbuledici, siqnaldan mesajın yenidən qurulması;

5. qəbuledici, məsələn, mesajı qəbul edən şəxs və ya maşın.

Beş elementdən ibarət olan bu sxem müasir informasiyanın ötürülməsi nəzəriyyələri üçün möhkəm əsasa çevrilmiş və bu model “Şennon-Uiver sxemi” və ya “ötürmə modeli” adlandırılmışdır. Deməli model beş elementdən ibarətdir: məlumat mənbəyi, ötürücü, kanal, qəbuledici və xətti ardıcılıqla düzülmüş hədəf. Burada göndərilən məlumat mesaj adlanır.

Mənbənin ötürdüyü mesaj ötürücü vasitəsilə rabitə kanalına daxil olur və alıcıya çatdırılır.

Rabitə nəzəriyyəsindəki səs-küy mesajı təhrif edən, onun bütövlüyünü və alıcı tərəfindən dəqiq qavrayış imkanını pozaan xarici amillərlə əlaqələndirilir.

Hər hansı bir səs-küylü rabitə kanalı məlumat ötürmə sürətinin məhdudlaşdırılması ilə xarakterizə edilir, buna bəzən Şennon həddi də deyilir. Bu sürə həddi aşılan mesajlarda səhvlər qaçınılmazdır. Eyni zamanda məqbul səs-küy həddi üçün bir məhdudiyyət var, bunun üçün başa düşmək imkanı kəskin şəkildə azalır. Səs-küylü mühitdə tanımadığı koddan istifadə edərək mesajı başa düşmək çətinidir.

Şennon və Uiver rabitə modelin üç elementini təsvir edir: göndərən-kanal-qəbuledici. Alimlər həmçinin “səs-küy” terminini kommunikasiya modelinin hər üç elementinin mövcudluğu şəraitində ünsiyyətin olmaması kimi qiymətləndirir. Şennon və Uiver bu modelə xas olan üç səviyyəli problemləri təsvir edir:

1. texniki problem-mesajın nə qədər dəqiq ötürülə biləcəyi;
2. semantik problem-mənanın necə çatdırılması;
3. səmərəlilik problemi-mesajın mənasının davranışa nə dərəcə təsirli təsir etməsidir.

Digər modelimiz 1948-ci ildə H.Lasvellin yaratdığı modeldir. Lasvell modeli üçün ilk növbədə Lasvellin siyasət elminə baxışlarına baxmaq lazımdır. Çünki bu baxışlar ünsiyyət modelinin əsasını təşkil edir. Lasvellə görə, siyasətdə ən mühim anlayış “güc”dür. Nəzarət etmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər və ya qurumlar cəmiyyətə “təsir” verir. Yəni, bu onlara nə düşünməli, nə demək lazım olduğunu aşılaya bilər. Şennon-uiver modeli kimi lasvell modeli də xətti anlayışla hazırlanmışdır.

Lasvell modelin əsas sualları bunlardır: Kim?, Nə?, Hansı kanaldan?, Kimə?, Nə təsir ilə?. Göründüyü kimi, bu anlayışlardan bəziləri əvvəllər siyasət elmində istifadə olunub. Bu modelə görə rabitə xətti xətdədir. Bu xəttə uyğun olaraq bir şəxs və ya qurum ünsiyyət vasitəsi ilə izləyiciyə/dinləyiciyə mesaj ötürür. Bu mesajdan izləyici/dinləyici müəyyən şəkildə təsirlənir. Məsələn, bir dövlət qurumu kütləvi informasiya vasitələri (məsələn, TV) vasitəsilə cəmiyyətə iqtisadiyyatın çox yaxşı getdiyini elan edir. Bunu edərkən insanlara “nikbin iqtisadi vəziyyət” aşılamağa başladı.

Mesajın mənbəyini kim sualı təmsil edir. Burada önəmli olan bu “kim”in inandırıcı olub-olmaması xüsusiyyətləridir. XX əsrin əvvəllərində dövlət başçıları etibar edilə bilən liderin yaxşı nümunəsidir. Kütlə bu “kim”i tanıyacaq. Bu gün onu uyğunlaşdırsa, deyə bilərik ki, məşhur adları “kim” kimi görürük. Məsələn, cəmiyyəti dövlət başçısından daha çox məşhur kino ulduzunun ekoloji marifləndirməsi maraqlandıra bilər. Göründüyü kimi, qavrayışlar dəyişsə də, əsas anlayışlar sabit qalır.

Ötürülmüş mesajın nə olduğunu ortaya qoyan anlayış. Burada mesaj sonra izah edəcəyimiz “təsir”in təcəssümüdür. İstənilən təsirin kütləyə çatması üçün ön planda duran “nə” anlayışının buna nail olub-olmaması burada önəmlidir. Məsələn, “müharibə pisdir” mesajını verən müharibənin törətdiyi insan qırğını, yoxsa müharibənin vurduğu iqtisadi ziyanı göstəririk? Sonda “müharibə pisdir” düşüncəsini yaratsada, bunu hansı misallarla etdiyimiz bir alt mətn kimi çox önəmlidir.

Mesajın hansı kanaldan göndərildiyini simvollaşdırır. Şəxsi ünsiyyətdə şifahi və ya yazılı ünsiyyət bu kanalla tanış ola bilər, halbuki burada TV-nin adı çəkilir. Modelin ortaya çıxma ilini nəzərə alsaq, Lasvellin radiodan və müəyyən dərəcədə televizyadan danışdığını düşünə bilərik. Əsasən, TV-i bu nəriyyədə “texnika” kimi qəbul edilir. Rabitənin düzgün işləməsində radio və ya televizyanın üstünlükləri və mənfi cəhətləri modelin mövzudur. Bu gün internetin hətta sosial medianın mesajı çatdırmaq üçün istifadə etdiyi üsul klassik Radio-TV metodundan fərqlidir.

Kim dedikdə alıcı nəzərdə tutulur. Bu modeldə alıcı cəmiyyət, yəni kütlədir. Qəbuledici də bu modelin əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğu kimi həm də “passivdir” .

Qəbuledici olmadan sağlam ünsiyyət ola bilməz. Bütün rabitə modeli mesajın “kimə” çatdırılmasına əsaslanır, ancaq bu nöqtədə əhəmiyyətli olan alıcının bu modeldə mesajı almaqdan başqa bir funksiyasının olmamasıdır. Alıcı veriləcək mesajı sorğu-sual etmədən qəbul edir. Bunun doğru olub-olmadığını soruşmur. Geri bildirim anlayışı digər modellərdən fərqli olaraq bu nəzəriyyədə yoxdur. Cəmiyyət sadəcə olaraq təsirin “qəbuledicisidir”. Bu modelin zəif tərəfi kimi görünə də, bu gün əksər modellər bu yanaşmaya əsaslanır.

Modelin əsas məqamı hansı təsirdir. Politologiyaya əsaslanaraq model “effekt” anlayışını və təbliğatın başa düşülməsini şübhə altına alır. Modelə görə, “kim” göndərdiyi mesajla “alıcıları” yönləndirə bilər. Onların istəklərinə istiqamət verir. Alıcılar passivdir. Bu xüsusilə, 1930-1940-cı illərdə Nasist Almaniyası və Faşist İtaliyası kimi nümunələrdə aydın görünür. Təbliğat məqsədi ilə nəşirlər o dövüdə kütləni istiqamətləndirməyi bacarırdı. Avtoritar ötürücü cəmiyyətin necə düşündüyünə qərar verir. Əks-təbliğat xüsusilə soyuq müharibə illərində təsirli idi, lakin 1960-cı illərdən etibarən kütlələrin məlumatlandırılması və alternativ medianın çoxalması ilə bu təsir zəiflədi.

C.B. Uotson (1878-1958), bihevizmin banisi, ünsiyyəti bir sistem, konstruksiya kimi dilə deyil, manipulyasiyası şəxsiyyətə təsir etmək imkanı verən nitq siqnallarına əsaslanır. O, fərdin davranışını “stimul-cavab” modelində gizli və görünən reaksiyalar sistemi ilə müqayisə etdi. Radikal formada bihevizmin tərəfdarları bütün sosial prosesləri və hadisələri insana təsir edən stimullar və bu təsirlərə reaksiyalar arasında interaktivliyə endirdilər. Cavabın gücləndirilməsi, onların nəzəriyyəsinə görə, eyni stimullara cavab olaraq eyni reaksiyaların tez-tez təkrarlanması bu reaksiyaları avtomatlaşdıran “məşq qanununa” tabe olur.

Kommunikasiyanın dairəvi (tsiklik) modeli C. Osqud və U. Şrammın əsərlərində təklif edilmişdir. U. Şramm hesab edirdi ki, rabitə xətti qarşılıqlı təsir kimi qəbul edilə bilməz, çünki bu, tsiklik prosesdir və ünsiyyət prosesində onun iştirakçıları (qəbuledici və mənbə) vaxtaşırı yerlərini dəyişirlər. Beləliklə, rabitə həm məlumatı qəbul edən, həm

də göndəricinin bir-biri ilə bərabər şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olduğu, siqnalların (mesajların) mübadiləsi, nəticədə rəhbərin dialoqa çevrildiyi iki tərəfli ünsiyyət prosesi kimi müəyyən edilir. “Əks əlaqə” mexanizminin özü kommunikasiya prosesini daha səmərəli edir.

Nitq ünsiyyətinin iki kanallı modeli psixoloq V.P.Morozov tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır, burada ünsiyyət iki kanallı sistem kimi göstərilir, lakin texnoloji deyil, psixoloji mənada. V.P.Morozov ünsiyyəti linqvistik nitq verbal və ekstralinqvistik qeyri-verbal kanallardan ibarət iki kanallı proses kimi təqdim edir. Bu nəzəriyyə Şennonun sxeminə əsaslanır, ona görə hər bir rəhbə sistemini bir sıra əsas hissələrin qarşılıqlı əlaqəsidir:

- məlumat mənbəyi - məlumatı ötürən şəxs;
- siqnal - məlumatı kodlaşdırılmış formada ötürür;
- dinləyici və ya qəbulədən - məlumatı deşifrə etmək bacarığına malikdir.

Bu model nitqin qeyri-verbal funksiyasının verbal funksiyadan müstəqilliyinin fizioloji əsasını təşkil edən insan beyninin funksional asimmetriyasının rolunu nəzərə aldı.

Kommunikasiyanın iki mərhələli modeli kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun tədqiqi göstərdi ki, iki həftədən sonra qəbul edilən mesajın təsiri azalmır, əksinə, əriyir. Bu vəziyyət, məlumat və mesajların alıcılarına adətən “rəy liderləri” adlandırılan şəxslərlə müzakirəsi nəticəsində yaranır. Beləliklə, bir mərhələli ünsiyyət modelindən (media - alıcılar) iki mərhələli model (media - rəy liderləri - alıcılar) meydana çıxır. Əgər birinci modeldə əsas şərt informasiyanın ötürülməsidirsə, ikincisində təsirin ötürülməsi prosesi işə düşür. Buradan tamaşaçını inandırmaq üçün şəxsiyyətlər arası ünsiyyətin kütləvi kommunikasiyadan üstünlüyü barədə nəticə çıxır. “Rəy liderlərinə” güvənmək cəmiyyətin bu segmentində artıq mövcud olan kommunikativ və sosial şəbəkələrə arxalanmaqdır ki, bu da bəzi yeni şəbəkələrin formalaşmasından daha effektivdir.

“Səssizlik/Səssizlik Spirali” nəzəriyyəsi E.Noel-Neuman tərəfindən hazırlanmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, kütləvi informasiya vasitələri sözü çoxluğa deyil, azlığa verməklə ictimai rəyi manipulyasiya edə bilər. Onun fərziyyəsinə uyğun olaraq, özünü azlıqda hiss edən insan öz fikrini bildirmir, bununla da çoxluğun bir hissəsinə çevrilir. Kütləvi informasiya vasitələri çoxluğu azlıq edərək real bölgü mənzərəsini düzəldən də o susur. Kütləvi kommunikasiyada buna görə də yalnız bir tərəf təmsil olunur. Qarşı tərəf öz-özünə bağlanır. İctimai rəyin funksiyası sosial nəzarətdə formalaşır. Fərddən təcrid olunmaq istəməməsinin nəticəsi odur ki, o ya çoxluq təşkil edir, ya da susur. Bir çox alimlərin qeyd etdiyi səs vermə zamanı “qalibə qoşulma” fenomeni də bu sahəyə daxildir. E.Noel-Neumann yazır: Mən iki dəfə "son dəqiqə növbəsini", namizədə əlavə 3-4% səs gətirən ictimai rəyin təzyiqini müşahidə etməli oldum. Ümumi qəbul edilən izaha görə, hər kəs qalibin yanında olmaq, həm də qalib sayılmaq istəyir. Bu fenomenin əsasını təbiətə sosial varlıq olan və tənhalıqda təcrid olunmaq istəməyən bir insanın qorxusu hesab olunur.

1.2. Danışq aktlarının təsnifi haqqında (C.L.Ostin və C.R.Syörl)

Nitq aktı nəzəriyyəsi ingilis məntiqçisi C.Ostin tərəfindən 1955-ci ildə Harvard universitetində verilən və 1962-ci ildə “Söz fəaliyyət kimi” başlığıyla nəşr olunan mühazirələr kursunda irəli sürülən fikirlərdir. Sonradan bu fikirlər Amerika məntiqçisi C.Syörl tərəfindən “Nitq aktları” monoqrafiyasında və bir sıra məqalələrində işlənilib hazırlanmışdır. Ostinin ideyalarının müzakirəsində tanınmış ingilis məntiqçisi P.F.Stroson da iştirak etmişdir. Bu kolleksiyaya daxil olan Ostin, Stroson və Syörlünün əsərləri, bu topluda son dövrlərdə meydana çıxan müxtəlif modifikasiyalarından fərqli olaraq, nitq aktının standart nəzəriyyəsi adlandırılabilən problemlər və onların həlli üsulları dairəsi tam dolğunluğu ilə əks olunur. Biz nitq aktı nəzəriyyəsinin bu əsas hissəsinə müraciət edəcəyik.

C.Ostin və P.F.Stroson sovet oxucusuna ancaq “linqivistik fəlsəfə”nin nümayəndələri kimi tanınırdı. Marksist filosofların əsərlərində onların elmi irsi əsasən

burjua fəlsəfəsinin fəlsəfəni lingvistik bilik formalarının təhlili fəaliyyətinə endirən bir istiqamət kimi neopozitivizmin tənqidi nöqteyi-nəzərindən nəzərdən keçirilmişdir. Onlar inandırıcı şəkildə sübut edirlər ki, fəlsəfənin əsas məsələlərini həll etməkdən şüurlu surətdə yayınaraq fəlsəfənin klassik problemlərini “metafizika” elan etməklə, ümumiyyətlə, neopozitivizm, xüsusən də lingvistik fəlsəfə müasir dövrün aktual fəlsəfi və metodoloji problemlərinin həllini tapmamışdılar. Doğrudan da, fəlsəfi-metodoloji problemlər kontekstində yazılmış C.Ostinin məqaləsi - “Mürəkkəbi tökməyin üç yolu” intentionalliy “qəsdən”, deliberately “qəsdən”, purpose “qəsdən” sözlərin mənalarını fərqləndirilməsinə həsr edilmiş və qeyri-ciddi yanaşılmışdır, lakin bu məqalənin müəllifinin leksikoloq olduğunu təsəvvür etmək kifayətdir, çünki orda həll olunan problem dərhal elmi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də marksist filosoflar dil fəlsəfəsinə uyğun planlaşdırmaları qiymətləndirərkən onların fəlsəfi-ideoloji məzmunu və ya fəlsəfi təsirləri ilə konkret dil məzmunu arasında aydın fərq qoyurlar. Birincisi nəzəri cəhətdən qeyri-şərtsiz və ideoloji cəhətdən zərərli hesab olunursa, ikinci bir sıra lingvistik problemlərin düzgün həlli ilə bağlı müsbət cəhətlər kimi qəbul edilir. “Dilçilik fəlsəfəsi adi dilin məntiqi strukturunun təhlili və onun semantik imkanlarının öyrənilməsinin bir hissəsini ehtiva edir”. Nitq aktı nəzəriyyəsi dilçilik fəlsəfəsinin “dilçilik sferasına açıq şəkildə daxil olan “hissəsinə” istinad edir. Bu çıxış nəticələrinə obyektiv qiymət vermək, nəzəri və tətbiqi dilçiliyin problemləri işığında nitq aktı nəzəriyyəsinin iş imkanlarını qiymətləndirmək sovet dilçiliyin aktual vəzifələrindən biri idi.

XX əsrin birinci yarısında dilçilik kifayət qədər uzun müddət dilin dialektik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli iki aspektindən birinin dil-dilin sisteminin öyrənilməsinə yönəlmişdi, lakin 60-cı illərin yarısından başlayaraq dilçilərin diqqəti bu dialektik birliyin ikinci tərəfinə - nitq fəaliyyəti və onun məhsulu, əlaqəli mətn və diskursa keçir. 20-ci və 30-cu illərdə alimlər E.D.Polivanov, L.V.Şerba, L.P.Yakubinski, A.M.Peşkovski, M.M.Baxtin marksist fəaliyyət anlayışından izah edici prinsip kimi dilin bir sistem şəklində öyrənilməsində istifadə etmişlər, lakin nitq fəaliyyətinin özü o

zaman dilçilərin ciddi tədqiqat obyektinə deyildi. Onlar ona daha çox diqqət yetirməyə başlayanda məlum oldu ki, bu haqda mövcud olan təsəvvürlər real danışma və anlama proseslərini təhlil etmək üçün açıq-aşkar yetərli deyil. Təbii ki, belə bir vəziyyətdə dilçilərin 1930-cu illərdə ümumi və ya konkret nitq nəzəriyyəsi qurmaq cəhdində, görkəmli sovet fəaliyyətində marağı təbii idi.

Niyə “Nitq aktı nəzəriyyəsi” linqvistiklərin marağına çevrildi? Axı bu, dilin digər fəaliyyət növləri arasında ilk və yeganə deyil. V.Humboltun dərin linqvistik-fəlsəfi konsepsiyasını və Humboldt yönümünün digər konsepsiyalarını, A.Qardineranın dil və nitq nəzəriyyəsini, M.M.Baxtinin nitq nəzəriyyəsini, sovet psixolinqvistikasında nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsini, nitq nəzəriyyəsini xatırlamaq kifayətdir. Viqotski Leontyevin psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinə əsaslanan arqumentasiya nəzəriyyəsi (neorhetorik), sosiolinqvistika, prosesual semantika çərçivəsində inkişaf etmiş “danışqı təhlili” konsepsiyası, insan düşüncə sistemlərinin yaradılması kontekstində yaranmışdır.

Nitq aktı nəzəriyyəsinin populyarlığının səbəbləri arasında məzmunundan irəli gələn həm xarici, həm də daxili səbəblər var.

Sırf xarici səbəblərə, məsələn, ingilis dilində danışan dilçilərin kifayət qədər geniş dairəsinin C.Ostinin 1962-ci ildə ayrıca kitab kimi nəşr olunmuş “Söz kimi fəaliyyət” mühazirə kursu ilə tanışlığı daxildir. Dilin sadəliyi və Ostinin mühazirə tərzinin onun ideyalarının populyarlığına az da olsa kömək etdi.

Nitq aktı nəzəriyyəsinin yayılmasına səbəb olan xarici səbəblər deyildi. Əsas səbəblər daxilidir: açıq-aydın, bu nəzəriyyə nitq fəaliyyətinin digər fəaliyyət anlayışlarında lazımı şəkildə əhatə olunmayan bəzi vacib cəhətlərini tutmuş və aşkar etmişdir. Nitq aktı nəzəriyyəsinin həm güclü, həm də zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün onun ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Əvvəlcə nitq aktı nəzəriyyəsinin nitq fəaliyyəti nəzəriyyələrinin tipologiyasındakı yerini müəyyən edən ən ümumi xüsusiyyətləri üzərində dayanmaq. Bunun üçün biz İ.V.Postovalovanın təklif etdiyi bir sıra xüsusiyyətlərdən istifadə edək: 1) nəzəriyyənin metodoloji vəziyyəti; 2) onun konseptual əsasları; 3) dil tədqiqatının sahəsinin genişliyi;

4) tədqiqat obyektinin müəyyən planının vurğulanması; 5) fəaliyyət subyektinə münasibəti; 6) tədqiqat metodu.

Metodoloji statusuna görə nitq aktı nəzəriyyəsi Humboldt yönümlü fəaliyyət konsepsiyalarından fərqli olaraq dilin təbiəti haqqında ümumi nəzəriyyə irəli sürməyə iddialı olmayan yüksək ixtisaslaşmış dilçilik nəzəriyyəsidir.

Hər hansı digər nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi kimi, nitq aktı nəzəriyyəsinin də öz konseptual əsasları var. Bu nəzəriyyənin yaradıcıları üçün o, ilk növbədə fəlsəfi məntiqdə formalaşmış dil ifadələrinin mənası və mənası haqqında fikirlərin inkişafı və dərinləşməsi kimi çıxış etmişdir. Beləliklə, C.Ostin performativ deyim anlayışını təqdim edərək, bunu mənalı və mənasız deyimlər arasındakı sərhəd haqqında fikirlərin inkişafında növbəti addım hesab edir, C.Syörl vəd etmək feilinin işlənmə qaydalarını nitqin funksiyasının göstəricisi kimi formalaşdıraraq, bunu linqvistik ifadənin mənasını bilmək onun istifadə qaydalarını bilmək fikrinin düzgünlüyünün sübutu hesab edir. Bu məna görüşü, eləcə də dilin toxunduğu qeyri-nitq hərəkətləri ilə ən sıx əlaqəsi ideyası Vitgenşteynin fikirlərinin nitq aktı nəzəriyyəsinə verdiyi dərin ideoloji təsirin sübutudur.

Nitq aktı nəzəriyyəsinin dil ənənəsi ilə əlaqələrinə gəlincə, bir tərəfdən hər hansı dilçilik məktəbi ilə birbaşa ideoloji əlaqənin olmaması, digər tərəfdən onu yaradanların dil hazırlığının kifayət qədər yüksək səviyyədə olmasını qeyd etmək lazımdır. C.Urmsona görə, Oksford filosofları “demək olar ki, istisnasız olaraq fəlsəfəyə klassik filologiyayı çox ciddi şəkildə öyrəndikdən sonra gəlirlər”. Nitq aktı nəzəriyyəsinin xarakterik xüsusiyyəti hər hansı bir psixoloji, sosioloji və ya fəlsəfi fəaliyyət nəzəriyyəsinə etibar etməməkdir. Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, nitq aktı nəzəriyyəsində hüquq sferasına aid, yəni hüquq normaları ilə tənzimlənən nitq hərəkətləri əsas diqqət obyektini kimi çıxış etmişdir. Buna görə də C.Ostin tez-tez vəkillərin təcrübəsinə müraciət edir, bəzən onlarla mübahisə edir. “Hüquqi” nitq aktlarına vurğu, şübhəsiz ki, nitq hərəkətinin müəyyən qeyri-linqvistik qaydalara və ya konvensiyalara uyğun olaraq həyata keçirilən hərəkət kimi başa düşülməsinə təsir göstərmişdir.

Nitq aktı nəzəriyyəsində tədqiqat obyektı dinləyici ilə birbaşa ünsiyyət şəraitində danışanın cümlələri tələffüz etməsindən ibarət nitq aktıdır. Beləliklə, nitq aktı nəzəriyyəsi digər nəzəriyyələrlə müqayisədə tədqiqat obyektinin maksimum daralması ilə xarakterizə olunur. Həqiqətən də “dialogun təhlili” anlayışında dialog, yəni nitq aktlarının mübadiləsi qlobal tədqiqat obyektı kimi çıxış edir. Sovet psixolinqvistik nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsində qlobal tədqiqat obyektı sosial qarşılıqlı əlaqənin vahid aktı çərçivəsində ünsiyyət fəaliyyətidir. Ümumilikdə dil fəaliyyətini, yəni “insanın mənəvi həyatının bütün məkanında genişlənən dil”i öyrənən Humboldt oriyentasiyasının konsepsiyalarında tədqiqat sahəsi daha da genişdir. Tədqiqat sahəsinin daralması, bir tərəfdən, nitq aktı nəzəriyyəsinin imkanlarını məhdudlaşdırdı, lakin digər tərəfdən diqqəti nitq aktının daxili quruluşunun ətraflı təsvirinə - nitqdəki bu elementar əlaqəyə yönəltməyə imkan verdi. Təsadüfi deyil ki, daha geniş diapazona malik nitq fəaliyyəti anlayışları nitq fəaliyyətinin minimum vahidlərindən bəhs edərkən nitq aktı nəzəriyyəsində işlənmiş bir çox anlayışları götürür.

Nitq aktını təhlil edərkən, prinsipcə, onun müxtəlif müstəvilərinə və tədqiqinə diqqət yetirmək olar - statik və ya dinamik. Nitq aktı nəzəriyyəsinin yaradıcılarının əsərlərində nitq aktına statik yanaşma üstünlük təşkil edir ki, bu da onu ünsiyyətin dinamik xarakterinə məhəl qoymamasına görə qınamağa əsas verir. Bununla belə, o həm də dinamik yanaşma elementlərini ehtiva edir. Beləliklə, Syörl sözünün funksiyalarını izah etmək üçün “söz vermək” feili seçərək, natiqə rəhbərlik edən qaydalar ardıcılığını formalaşdırır, ifadələrin dərk edilməsində dinləyicinin həyata keçirdiyi prosedurları, ifadələrin həqiqi mənasını yenidən qurur. Nitq aktı nəzəriyyəsinin inkişafı zamanı dinamik yanaşma meyli artır. Bunda sonuncu rolü süni intellektlə bağlı tədqiqatın formalaşdırdığı dilə prosessual yanaşma ideyaları oynamayıb.

Nitq aktı nəzəriyyəsində nitq fəaliyyətinin subyektı bir sıra xüsusiyyətlərin, psixoloji (niyyət, bilik, fikir, emosional vəziyyət, iradə) və sosial (dinləyiciyə münasibətdə status, bir çərçivə daxilində funksiya) daşıyıcısı olan mücərrəd bir fərd

kimi başa düşülür. Aydınır ki, subyektin onun nitq davranışında özünü göstərən sosial xüsusiyyətləri danışan şəxsin müəyyən rol repertuarının sahibi kimi çıxış etdiyi bir sıra digər təlimlərlə müqayisədə nitq aktı nəzəriyyəsində kifayət qədər zəif təqdim olunur. Bu, şübhəsiz ki, onun zəif cəhətlərindən biridir.

Nitq aktı nəzəriyyəsində obyektin öyrənilməsinin əsas metodu müxtəlif formalarda analitik metoddur. Nitq aktı nəzəriyyəsində bu aspektdə nitq fəaliyyətinin psixolo- və sosiolingvistik nəzəriyyələrindən fərqi ondan ibarətdir ki, birincisi düşüncə eksperimentinin məlumatlarına əsaslanır, ikincisi isə sosiologiya və eksperimental psixologiyada işlənmiş məlumatların toplanması və emalı metodlarından istifadə edir.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək, nitq aktı nəzəriyyəsinin ümumi xarakteristikasını əldə edirik: o, ilkin maraqlarına görə məntiqi-fəlsəfi və nəticələrinə görə nitq ünsiyyətinin elementar vahidinin quruluşu haqqında lingvistik bir təlimdir - nitq aktının aktualaşması kimi başa düşülür. Cümlə, nitq ünsiyyəti isə əsasən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təzahür forması kimi qəbul edilir.

Nitq aktı nəzəriyyəsinin xaricdən, onun ümumi tipoloji xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirərək, onu daxildən tədqiq etməyə keçək.

Tədqiqat obyektinin miqyasından asılı olmayaraq heç bir kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi kommunikativ vəziyyətin modelini tərtib etmədən edə bilməz.

Nitq aktı nəzəriyyəsi kommunikativ vəziyyətin orijinal modelini təklif edir. Nitq aktı nəzəriyyəsində nitq aktı modelinə danışan, dinləyici, nitq, şərait kimi heç bir ünsiyyət modelinin edə bilməyəcəyi kimi komponentlərlə yanaşı, nitq aktının məqsədi və nəticəsi də daxildir. Yada salmaq ki, “dilin alət olması ilə bağlı dilin bütün xüsusiyyətlərini bu xassələrin nəzərdə tutulduğu vəzifələr baxımından təhlil etmək” tələbini irəli sürən Praqa funksionalizmi və onun dil modelini “hədəf” adlandırması, məqsədyönlülük anlayışının xüsusi şərhinə görə nitq fəaliyyətində məqsəd amilinin müəyyənedici rolunu aşkar etmədi. Təsadüfi deyil ki, R.O.Yakobsonun kommunikativ aktının məşhur modelində “məqsəd” komponenti yoxdur.

Nitq aktına insanın müəyyən məqsədə çatmaq üçün bir yol kimi yanaşması və onun istifadə etdiyi dil vasitələrinə bu baxımdan baxılması nitq aktı nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətidir ki, bu da dilçilərin ona daha çox cəlb edilməsinə səbəb olur. Öz elminin inkişafı maraqları və təcrübənin qarşısına qoyduğu vəzifələr dilçiləri insanlar arasında sosial qarşılıqlı əlaqə zamanı yaranan müxtəlif məqsədlərə nail olmaq üçün dildən istifadə mexanizminin nə olduğu sualına cavab axtarmağa məcbur etdi.

Nitq aktı nitq aktı nəzəriyyəsində üç səviyyəli kimi təqdim olunur. Nitq aktı öz kursunda istifadə olunan dil vasitələrinə münasibətdə lokusiya aktı kimi çıxış edir. Nitq aktı özünün təzahür etdiyi məqsədə və onun həyata keçirilməsi üçün bir sıra şərtlərə münasibətdə nitq aktı kimi çıxış edir. Nəhayət, öz nəticəsi ilə əlaqədar olaraq nitq aktı perlokusiya aktı kimi çıxış edir.

Bu üç səviyyə öz uyğunluğunu deyimin məzmun planının heterojenliyi anlayışında tapır. Lokusiya aktının gedişində linqvistik vasitələrdən istifadə edərək danışan öz ifadəsinə lokutiv mənə verir. İfadəçi müəyyən şəraitdə danışmaq məqsədini təzahür etdirməklə nitqə müəyyən illokutiv güc verir. Perllokutiv akt isə, öz mahiyyətinə görə deyimin məzmunu ilə zəruri əlaqədə deyildir. Beləliklə, nitq aktı təhlili və nitq semantikasının bir-biri ilə əlaqəli iki cüt kateqoriyası mövcuddur: lokutiv akt-lokutiv mənə və illokutiv akt-illokutiv güc, nitq və ifadə baxımından ümumiləşdirilmişdir.

Ostinin təklif etdiyi üç səviyyəli nitq hərəkəti sxeminin əsas yeniliyi, şübhəsiz ki, illokusiya konsepsiyasıdır. Lokusiya dilçilikdə təcrid olunmuş cümlə ilə onun mənası arasındakı uyğunluğu modelləşdirən bütün semantik nəzəriyyələrin tədqiqat obyektı idi, daha doğrusu, psevdomənə, cümlənin ötürüldüyü məzmunun bir sıra aspektlərindən mücərrəd nəzəri konstruksiya idi. Perlokusiya - nitqin auditoriyanın fikir və hisslərinə təsiri və bu təsir vasitəsilə insanların əməl və hərəkətlərinə təsir - nitq aktının ritorikanın çoxdan maraqlandığı cəhətidir. Yalnız illokusiya anlayışı nitq aktının və nitqin məzmununun nə formal semantika, nə də ənənəvi mənada ritorika tərəfindən tutulmayan tərəflərini əhatə edir. Təbii ki, nitq aktı nəzəriyyəsində məhz illokusiya anlayışının aydınlaşdırılmasına əsas diqqət yetirilir.

Ostin illokutiv aktın anlayışının dəqiq tərifini vermir. Bu anlayışı ilk dəfə yalnız izahat xarakterli hərəkətlərdən nümunələr verir - sorğu-sual, cavab, məlumatlandırma, əminlik, xəbərdarlıq, təyin etmə, tənqid və s. izah olunur. Ostin daha sonra illokusiyanın fərqləndirici xüsusiyyətlərini kəşf etməyə çalışır. Bu mövzuda uzun və maraqlı müzakirələri Strouson tərəfindən dörd əsas müddəyə ixtisar edilir ki, bunlardan ən mühümü birinci və dördüncüdür. Birinci müddəyə görə, illokutiv aktının lokutiv aktdan fərqləndiyi əsas xüsusiyyət məqsədyönlü xüsusiyyətidir. Dördüncü müddəyə görə, illokutiv aktının perlokutiv aktına zid olduğu əsas əlamət şərtilik xüsusiyyətidir.

Bu iki müddə kifayət qədər aydın formada olmasa da, nitqə xas olan ziddiyyəti, onda ayrılmaz şəkildə bağlı olan iki məqam-subyektiv(natiqin məqsədi) və obyektiv (danışandan asılı olmayaraq, bu məqsədin tanınmasını təmin etmək yolları) əks etdirir. Sonralar nitq aktı nəzəriyyəsində bu ziddiyyət nitq aktında konvensional və intensional automasiya kimi şərh olunmuşdur.

Natiqin niyyəti konsepsiyası nitq aktı təhlilinin illokusiya səviyyəsi ilə bağlı fikirlərini aydınlaşdırmaq üçün Ostinin ardıcılıları tərəfindən nitq aktı nəzəriyyəsinin kateqoriyalı aparatına daxil edilmişdir.

Məntiqçi P.Qrays niyyət baxımından deyimnin subyektiv mənası anlayışını və ya “natiqin mənası”, “A means something by x” , “A x ilə nəyisə bildirir” kontekstində feillə ifadə olunan anlayışı müəyyən etmişdir. Qraysa görə, nitqin subyektiv mənası danışanın dinləyicinin bu niyyətdən xəbərdar olması sayəsində onun köməyi ilə müəyyən nəticə əldə etmək niyyətidir. Strosen və Syörl hər biri bu konsepsiyayı özünə məxsus şəkildə dəyişdirir və belə nəticəyə gəlirlər ki, tanınmaq niyyəti və ya kommunikativ niyyət, illokusiyanın müəyyənləşdirmənin ən vacib məqamıdır.

Əgər nitq aktı nəzəriyyəsinin müxtəlif versiyaları tərifin məqsədyönlü aspektinin şərhində birləşirsə, onun konvensional aspekti haqqında eyni şeyi söyləmək olmaz. Nitq hərəkətlərinə münasibətdə iki fərqli konvensiya növündən danışmaq olar. İlk konvensiyalar lokusiya aktı səviyyəsində fəaliyyət göstərir və nitqin lokutiv və ya

lingvistik mənasını müəyyən edir. Ümumi halda dil konvensiyaları nitq aktının istehsal və qavrayışını illokusional səviyyədə izah etmək üçün kifayət etmir. Beləliklə, valideynlərinizlə danışacağım eyni cümləni danışan fərqli niyyətlərlə işlədə bilər - sadəcə olaraq ünvanı alana məlumat verin, öhdəlik götürmək, dilin hər hansı bir hərəkətini dayandırmaq və ya ünvançı və s. bütün bu hallarda dil konvensiyalarına münasibətdə eyni hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə baxmayaraq, bu halların hər birində danışan müxtəlif nitq xarakterli hərəkətlər edir - xəbər verir, vəd edir, xəbərdarlıq edir və ya hədələyir, dinləyici isə hansı ifadə aktının olduğunu başa düşür. O zaman illokusiya aktının istehsalının və qavranılmasının təbii xarakterini necə izah etmək olar? Ostin hesab edirdi ki, illokusiya aktı da konvensiyalarla idarə olunur, baxmayaraq ki, lokusiya aktından fərqli olaraq, bu konvensiyalar lazımi lingvistik deyil, lakin o, bu konvensiyaların nə olduğunu izah edə bilməyib.

Syörl illokutiv aktın konvensional fəaliyyət kimi tərifini "Nitq aktı nədir?" məqaləsində vermişdir. O, konvensiya anlayışını qayda anlayışı ilə əvəz etməklə göstərməyə çalışmışdır ki, illokutiv akt qaydalara tabe olan hərəkətdir. Eyni zamanda, o, bütün qaydaları tənzimləyici, tənzimləyən "onlardan əvvəl mövcud olan davranış formaları" (məsələn, etiket qaydaları) və "yalnız tənzimləyən deyil, həm də yeni formalar yaradan" konstitutiv olanlara bölür (məsələn, müxtəlif oyunların qaydaları). Müəllif təklif edir ki, dilin semantikasına konstitusiya qaydaları məcmusu kimi baxmaq olar və "illokutiv aktları bu qurucu qaydalar toplusuna uyğun həyata keçirilən aktlardır". Beləliklə, nitq hərəkətinin lokutiv və illokutiv səviyyələrinin konvensiyaları arasındakı fərq aradan qaldırılır. Təsadüfi deyil ki, Syörl lokusiya anlayışından imtina edir. O, lokusiya aktı əvəzinə istinad və predikasiya aktlarından danışır, lokutiv mənə əvəzinə mühakimə (propozisional) anlayışından və ya deyimnin təklif məzmunundan istifadə edir. Deyimin məzmununun planı $F(p)$ düsturu şəklində təqdim olunur, burada G - təsviri qüvvədir, ap - mühakimədir. Düsturün hər iki komponenti vahid şərti təbiətə malikdir: onlar bu komponentlərə istinad etməyə xidmət edən ifadələrdən istifadə qaydaları ilə qurulur. Məqalədə vəd aktının yerinə yetirilməsi şərtlərindən irəli gələn

illokutiv gücün ifadə qabiliyyətinin göstəricisindən istifadə qaydaları toplusu açıqlanır və sonradan həyata keçirilən digər nitq aktlarının eyni əsasda təhlili proqramı göstərilir.

Ünsiyyət prosesində niyyətin danışandan dinləyiciyə ötürülməsi mexanizmini izah etmək üçün Syörl tərəfindən təklif olunan metod bu problemin həlli istiqamətində mühüm addım idi. Bir nitqin situasiya kontekstinin onun çatdırdığı mənaya təsiri haqqında ümumi və qeyri-müəyyən əsaslandırma əvəzinə, nitq aktlarının əsas növləri (hazırlıq şərtləri şəklində) üçün ünsiyyət vəziyyətinin bir sıra aspektləri sadalandı, danışanın mümkün niyyəti ilə təbii əlaqədədir (əsas şəraitdə təcəssüm olunur) və bununla da onun eyniləşdirilməsinə kömək edir. Bununla belə, ünsiyyətdə linqvistik vasitələrin rolunun şişirdilməsi Syörl qaydalarının kifayət qədər dar əhatə dairəsinə malik olmasına səbəb olmuşdur. Onlar yalnız niyyətin kommunikativliyinin bu və ya digər linqvistik göstəricisi - leksik, qrammatik, prosodik olan deyimlər üçün etibarlıdır və bu göstərici hərfi mənada işlənir. Beləliklə, şifahi ünsiyyət mexanizmini izah etmək üçün ümumi bir yanaşma olaraq, nitq aktının tamamilə şərti bir hərəkət kimi qəbul edilməsi qeyri-məqbul oldu.

Ostin hesab edirdi ki, illokutiv aktın mahiyyətini başa düşmək üçün nitq zamanı həyata keçirilən hərəkətləri bildirən feilləri toplamaq və təsnif etmək lazımdır. Leksik semantikanın indiki inkişaf səviyyəsi nöqtəyi-nəzərindən Ostinin illokutiv feillərinin təsnifatı bu semantik sahənin mürəkkəb strukturuna çox kobud yaxınlaşma kimi görünür. Syörl bunu “İllokusiya aktlarının təsnifatı” məqaləsində tənqid etmişdir. O, şifahi ünsiyyətin reallığı olan və konkret dildən asılı olmayan illokutiv aktları ilə bu reallığın konkret dilin leksika sistemində özünəməxsus yeri olan illokutiv feillərin qarışdırılmasının qeyri-legitimliyini haqlı olaraq göstərmişdir.

Syörl feillərin deyil, aktların təsnifatı kimi qurduğu təsnifatı, bir sıra əvvəlki eksperimentlərlə müqayisədə irəliyə doğru əhəmiyyətli bir addımdır. Bu təsnifat 12 əlamətə əsaslanır ki, müəllifin özünün də “illokusiya aktları arasındakı fərqlərin istiqamətləri” adlandırır. Bu əlamətlər siyahısı öz növbəsində tənqid oluna bilsə də (onların hamısı vacib, qarşılıqlı müstəqil və aydın bir mənə daşımır), bu, nətiqlər

tərəfindən ötürülmədə iştirak edən amillərin sahəsini və dinləyicilərin qavrayışını genişləndirir. Belə ki mühüm bir amil formalaşır nitq aktının əvvəlki danışıqla əlaqəsi. Növbəti nitq aktı zamanı kommunikatorlar tərəfindən ifadə olunanlar həm danışanın kommunikativ niyyətinin formalaşmasında, həm də onun dinləyici tərəfindən tanınmasında rol oynayır.

Nitq aktı nəzəriyyəsi dolaylı nitq aktları fenomenini izah etmək zərurəti ilə üzləşdikdə nitq hərəkətini illokutiv səviyyədə müəyyən edən amillərin dairəsi daha da genişlənir - istifadə olunan ifadənin linqvistik strukturunda ifadə məqsədi birbaşa əks olunmayan nitq hərəkətləri. Dar mənada dolaylı nitq aktları yalnız məqsədi dolayısı ilə ifadə etməyin hansısa standart yolunun təqdim olunduğu ifadələrdir, yəni linqvistik ifadədir ki, onun əsas, bilavasitə məqsədini saxlayaraq, x-in nitq qabiliyyətinin göstəricisidir illokutiv gücün göstəricisi kimi y (məsələn, bir sualın axın sxemi, siz (bir şey edə bilərsiniz?) nəzakətli təşviqi ifadə etmək üçün müntəzəm olaraq istifadə olunur).

Nitq aktlarının standart nəzəriyyəsinin nəzərdən keçirilməsini yekunlaşdıraraq, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin həllinə müsbət töhfə verdiyi əsas problemlərini qısaca sadalayaq.

Nitq aktını çoxsəviyyəli formalaşma kimi nəzərə alaraq və əsas tədqiqat obyektini kimi illokutiv səviyyəni önə çəkən nitq aktı nəzəriyyəsi nitq qarşılıqlı əlaqəsi proseslərini izah etmək üçün natiqin tanınmaq məqsədinin (niyyətinin) nəzərə alınmasının vacibliyini nümayiş etdirmişdir. Bir tərəfdən niyyətin digər ekstralingvistik amillərlə əlaqəsi nitq məqsədi (nitq aktının vacib şərti) ilə illokutiv nitq aktının halları (hazırlıq və digər şərtlər kimi müəyyən edilmiş) arasında uyğunluq şəklində aşkar edilmişdir- danışanın psixoloji vəziyyəti, maraqları, sosial vəziyyəti, ünsiyyət vəziyyəti haqqında fikirləri, o cümlədən dinləyicinin biliyi, maraqları, sosial vəziyyəti. Digər tərəfdən, işlənən cümlənin dil strukturunda danışanın illokutiv məqsədinin əks olunmasının əsas formaları müəyyən edilmişdir.

Nitq aktı nəzəriyyəsində bir sıra digər məsələlərə də toxunulacaq. Bu, böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edən kommunikativ uğursuzluqların tipologiyası problemidir,

onun həllinə nitq aktı nəzəriyyəsi nitq aktlarının uğurunun şərtləri haqqında performativ nitqlərin uğursuzluqlarının təsnifatı ilə töhfə verdi . Bu həm də ilkin nitq janlarının tipologiyası problemidir ki, bu da nitq aktı nəzəriyyəsində illokutiv aktlarının təsnifatının köməyi ilə həll olunur.

Vahid nitq aktı nitq aktı nəzəriyyəsində üç səviyyəli təhsil kimi qəbul edilir. Nitq hərəkətinin üçlüquruluşu nitqin üç tərəfi və ya üç səviyyəsi anlayışında uyğunluq tapır:lokutiv, illokutiv və perlokutiv:

1. Lokutiv akt-reallığa munasibətdə verilmiş dilin qaydalarına uyğun cümlə qurmağın qrammatik və sintaktik düzgünlüyünün köməyi ilə həyata keçirilən tələffüz aktıdır.
2. İllokutiv akt-lokutiv akta məqsədyönlülük verilməsi, danışanın niyyətinin ifadəsidir.
3. Perlokutiv akt-deyilən nitqin mümkün nəticələri, nitq hərəkətlərinə reaksiya.

Hər üç akt eyni vaxtda yerinə yetirilir, biri digərinin ardınca yox. Çıxışçı lokutiv hərəkəti yerinə yetirərkən sual verərkən və ya cavab verərkən eyni vaxtda nitq hərəkətini yerinə yetirir; məlumat verir, təsdiq edir və ya xəbərdarlıq edir; qərar və ya niyyəti elan edir; hökmü elan edir; təyin edir, çağırır və ya tənqid edir; müəyyən edir, təsvir edir və s. C.Ostin illokusiya aktı anlayışına dəqiq tərif verməmişdi. O, bu cür hərəkətlərə yalnız tipik nümunələr - sual, cavab, məlumat, təminat, xəbərdarlıq, təyinat, tənqid və s. göstərərək qeyd etdi ki, hər bir dildə bu cür hərəkətlərin öz namenklaturası var.

C.Syörl qeyd edir ki, nitq hərəkətləri öz məqsədinə çatmaya bilər, yəni natiqin niyyətləri. Danışq aktının illokutiv gücü mental aktda və onun baş tutmasını danışan dinləyəndə nail olur. Başqa sözlə “adresat söyləmədə məlumat verilən niyyətinə müəyyən cavab reaksiyasıdır”.

İfadə nümunəsindən istifadə edərək yuxarıdakı üç nitq aktının səviyyəsini nəzərdən keçirək. Bura da istidir. Bu neytral intonasiya ilə işlənən şəxssiz cümlədir (nitq aktının lokal aspekti). Qeyri-adi cəhət natiqin pəncərə açmaq, binanı dəyişmək niyyətini və s. Buraya müəyyən nitq aktının həyata keçirilməsi şərtləri də daxildir-danışq və

dinləmə dilini bilmək, eyni mühitdə olmaq. Perlokutiv akta daxildir: özündə danışıq aktı ilə onun nəticəsini əlaqələndirir, danışan dinləyicini pəncərəni açmağa, otağı dəyişməyə təhrik edə bilib mi?

C.Ostin nitq aktının üç səviyyəsini, C.Syörl isə dördünü fərqləndirmişdir. C.Syörl müəllimi C.Ostinin işini davam etdirərək, nitq aktı nəzəriyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. Nitq aktının strukturunun dəyişdirilmiş modelində o, aşağıdakı fərqi etdi:

- ifadələrin tələffüzü aktı (lokusiya);
- proposional (istinad və predikasiya);
- illokutiv akt (danışanın niyyətinin məqsədyönlülüüyü, illokusiya);
- perlokutiv akt (perlokusiya).

Proposional aktı istinad aktına bölünür, yəni dünyaya istinad və predikasiya aktı, yəni dünya haqqında bəyanatlar. İfadələr illokutiv məqsədinə görə fərqlənə bilirlər, amma eyni propozisiyaya (məzmun) malikdirlər. Məsələn: Sergey imtahan verir?, Sergey imtahan verirdi, Sergey, imtahan ver!, Əyər Sergey imtahan versə, mən çox sevinərdim. Bütün bu illokutiv aktların referenti eyni şəxsdir-Sergey (x), hamısından eyni nəticə gözlənilir- imtahanı vermək (P). Bu nitq aktları propozitiv məzmunla bir-birinə bağlıdırlar (P-imtahanı vermək+x-Sergey), amma illokutiv tərkibinə görə fərqlənilirlər (sual, bəyanat, tələb, istək, şərt).

Nitq aktı o zaman uğurlu sayılır ki, nitq aktının bütün komponentləri uğurlu olsun. Nitq aktının komponentlərin müvəffəqiyyəti aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

- lokutiv akt-ifadənin dilin sisteminə uyğun , yəni qrammatik və sintaktik cəhətdən düzgün qurulmuş;
- proposional akt-ifadə mümkün və qeyri-mümkün olur (doğru və ya yalan).

Nitq aktı nəzəriyyəsində alimlər əsas diqqəti nitq aktının təsnifatına verirlər, xüsusilə illokutiv aktların taksanomiyasına. İllokutiv aktların ilk təsnifatı C.Ostin və C.Syörlə aiddir.

Nitq aktı nəzəriyyəsinin yaradıcısı C.Ostin öz nitq aktının klasifikasiyasını performativ feillərin klasifikasiyasından törəmə olduğunu deyir. Bu feillər birinci şəxsin

təkində indiki zaman xəbər şəklin məlum növündə işləndikdə performativ söyləmlərin nüvə elementini təşkil edir. O, performativ potensiala malik olan feilləri ingilis dilinin lüğətindən seçməyi tövsiyə edir. C.Ostin bu feilləri beş sinifdə qruplaşdırır: verdiktiv, ekzersitiv, komissiv, bexabitiv, ekspozitiv. Müvafiq olaraq beş tip illokutiv aktı fərqləndirir.

Verdiktivlərin əksəriyyəti üçün dinləyicilər xarakterik olan hakim tərəfindən çıxarılmış hökm titul hərəkət xarakterik əlamətdir; müsbət və ya mənfi qiymətləndirmə və s. : Mən onu günahkar hesab edirəm. Mən bu işi ən yüksək balla qiymətləndirirəm. Ekzersitiv sinifi güc funksiyalarının həyata keçirildiyi, natiqin hüquq və səlahiyyətlərinin həyata keçirildiyi ifadələri birləşdirir (təyin, əmr, məcburiyyət, xəbərdarlıq, məsləhət, qadağa və s.): Mən sizi rayona səlahiyyətli nümayəndə təyin edirəm. Komissiyalar öz valideyinlərini və üzərinə götürdükləri digər öhdəlikləri (müqavilə bağlayarkən tərəflərdən birinin öhdəliyi, hərbi and, Hippokrat andı və s.) ifadə edir: And içirəm ki, vətənə inamla, haqqla xidmət edəcəm. Bexabitivlər də insanların münasibətləri və onların sosial davranışları ilə əlaqəli hərəkətləri birləşdirir : Sizi diplomunuzun münasibətiylə təbrik edirəm. Ekspozitivlər də danışanlar diskursda, mübahisədə və ya söhbətdə öz iştirakını müəyyənləşdirirlər: Etiraf edirəm ki, sizin arqumentiniz əsaslıdır.

Syörl, Ostinin nitq aktlarının təsnifatını kifayət qədər müəyyən edilməmiş hesab etdi, buna görə də o, öz təsnifatını təklif etdi, bu təsnifatda o, bütün müxtəlifliyi əsas kateqoriyalara və ya növlərə endirməyə çalışdı. Onun fikrincə, illokutiv aktların növlərini müəyyən etmək üçün on ikiyə yaxın linqvistik əhəmiyyətli parametrlər mövcuddur. Onların arasında üçü ən vacibidir: qeyri-müəyyən məqsəd, uyğunlaşma istiqaməti və ifadə edilmiş psixoloji vəziyyət. Bu üç meyarla görə C.R.Syörl illokutiv aktları təsnif etməyi təklif etmişdir:

İllokutiv aktların növləri:

İllokutiv aktların meyarları	Reprezentiv/assertiv	Direktiv	Komissiv	Ekspressiv	Deklarativ
Məqsəd	Hər hansı vəziyyət haqqında məlumat vermək üçün məruzəçinin məsuliyyəti	Dinləyicini nəşə etməyə məcbur etmək	Danışanın gələcəkdə bəzi hərəkətlər etməsinə dair öhdəlik qoymaq	Vəziyyətə münasibətdə səmimiyyət şərti ilə müəyyən edilmiş psixoloji vəziyyəti ifadə etmək	Göstərilən obyektin statusunda səlahiyyətli şəxs tərəfindən dəyişikliklərin edilməsi
İstiqamət	Söz-reallıq	Reallıq-söz	Reallıq-söz	-	Söz-reallıq və reallıq-söz
Psixoloji vəziyyət	İnam	Arzu	Niyyət	Vəziyyət	İnam
Nümunələr	Təsdiq etmək, məlumat vermək	Təsdiq etmək, məlumat vermək	Vəd vermək, razılaşmaq, təklif etmək, təhdit etmək	Təşəkkür etmək, şikayət etmək, salamlamaq	Xaç çəkmək, elan etmək, bildirmək, azad etmək

C.R.Syörl və D.Vandervekinin “Nitq aktlarının hesablanması əsas konseptləri” işində tədqiqatçılar artıq nitq aktı üçün yeddi meyar müəyyən etmişlər, yəni:

- illokutiv məqsəd;
- illokutiv güc əldə etmək yolu (əmr etmək və yalvarmaq);
- illokutiv gücün intensivliyi (əmr etmək və məsləhət vermək);
- propozional məzmunun şərtləri (deyilmiş gələcəyə aiddir);
- ilkin verilmiş söz (vəddən əvvəl onun yerinə yetiriləcəyinə inam gəlir);
- səmimiyyət şərtləri;
- səmimiyyətin intensiv səviyyəsi (təntənəli və adi vəd) .

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu xüsusiyyətlərə əsaslanan təsnifatla razılaşıır.

Aydın ki, pragmatikada nitq aktlarının təsnifatı məsələsi mübahisəlidir. Bununla belə, alimlərin nitq hərəkətlərini təsnif etmək cəhdlərinin əksəriyyəti C.Ostin və C.Syörl tərəfindən nitq aktları taksonomiyasına əsaslanır.

1.3. Dolaylı danışıq aktlarının təsnifi

Dildə məna ifadə etmənin ən sadə halları odur ki, danışan cümləni tələffüz edərkən dediyini dəqiq və hərfi mənada nəzərdə tutur. Belə hallarda aşağıdakılar baş verir: danışan natiqə müəyyən illokutiv təsir göstərməyə meyillidir (niyyətindədir); o, dinləyiciyə belə təsir göstərmək niyyətini dərk etməklə bunu etməyə çalışır; nəhayət, o, dinləyicinin deyimlərin istehsalının əsasını təşkil edən qaydalar haqqında biliklərinə əsaslanaraq, dinləyicini bu niyyəti tanımağa təşviq etməyə çalışır, lakin məlumdur ki, belə semantik sadəlik heç bir halda təbii dildəki bütün deyimlərə xas deyil: eyhamlarda, hücumlarda, istehzada, metaforada və s., verilən danışanın deyişinin mənası ilə ona uyğun cümlənin mənası bir çox cəhətdən fərqlənir. Dolaylı nitq aktlarının (dar mənada) lingvistik polisemiyanın təzahürü kimi qiymətləndirilməsi barədə fikir söyləndi. Syörl "Dolaylı nitq aktları" məqaləsində bu nöqtəyi-nəzərdən mübahisə edərək göstərir ki,

dolayı nitq aktları, onların həyata keçirilmə tərzinin standartlaşdırılıb-standartlaşdırılmamasından asılı olmayaraq, eyni zamanda, nitqin dolayı ifadə mexanizminə əsaslanır. Bu və ya digər səbəbdən (məsələn, nəzakətdən) məqsədini ifadə etmək üçün dolayı yolla müraciət edən natiq yalnız həmsöhbətin dil biliklərinə deyil, həm də onun müxtəlif qeyri-dil biliklərinə: prinsiplər haqqında biliklərə arxalanır. Qraysın kooperativ dialoq maksimləri kimi ünsiyyət, bizim şərtləri bilmək nitq aktlarının izləri və nəhayət, “ensiklopedik” biliklər (dərketmə prosesində rolunu süni intellekt üzrə tədqiqatlarda əsas tədqiqat obyektini olan dünya haqqında ideyalar). Deməli, deyimlərin həqiqi mənasını müəyyən edən amillərə (-təsvir funksiyası + müddə məzmunu) iki son dərəcə vacib olan - ünsiyyətçilərin ünsiyyət prinsipləri haqqında bilikləri və onların “ensiklopedik” bilikləri əlavə olunur. Bu cür uyğunsuzluqların mühüm sinifi, danışanın həm ifadə olunan cümlənin birbaşa mənasını, həm də bundan əlavə başqa bir şeyi nəzərdə tutduğu hallardır. Məsələn, danışan dinləyicidən bir şey tələb etmək mənasını verən “Mən bunu etməni istəyirəm” deyə bilər. Bu ifadə, əlbəttə ki, bir iddianı ifadə edir, lakin təsadüfən; hər şeydən əvvəl istək və təsdiqlə ifadə olunan xahiş deməkdir. Belə hallarda, bir növ təxribat xarakterli hərəkətlər üçün illokutiv qüvvəsinin göstəricilərini ehtiva edən hökm, əlavə olaraq, başqa bir növ hökmün icrası üçün elan edilə bilər. Bəzən danışan birbaşa illokutiv niyyəti ifadə edən və eyni zamanda fərqli illokutiv niyyəti ifadə edən bir cümlə deyir.

Vurğulamaq lazımdır ki, belə hallarda deyilənlərin məqsədi məhz xahişdir; başqa sözlə desək, danışan dinləyiciyə ondan soruşulduğunu başa salmaq üçün niyyət edir və o, dinləyicinin bunu etmək niyyətini tanımasına sövq etməklə bunu etmək niyyətindədir. Nitqin iki illokutiv qüvvəyə malik olduğu təfərrüatlı hallar, deyək ki, danışan öz arzusunu bildirdikdə və dinləyici bu istəyi yerinə yetirdikdə, tamamilə fərqli növlərdən aydın şəkildə fərqləndirilməlidir, çünki tələbin özü deyilsə də, danışan bunu istəyir. Dolayı nitq aktları, yəni bir illokutiv aktın dolayı yolla, digərinin həyata keçirilməsi yolu ilə həyata keçirdiyi hallardır.

Dolayı nitq aktlarının problemi danışanın müəyyən bir ifadə vasitəsi ilə nəinki birbaşa nəyi, həm də başqa bir şeyi necə ifadə edə biləcəyini öyrənməkdir və deyimin mənası qismən dinləyicinin başa düşmək niyyətindən ibarət olduğundan, qeyd olunan problem bir çox cəhətdən cümlə eşidilib başa düşüldükdə dolayı nitq aktını dinləyicinin başa düşməsinin necə mümkün olması sualına qədər azalır. Onunla başqa bir şey nəzərdə tutulması problemi daha da çətinləşdirir ki, bəzi cümlələr artıq, yəqin ki, dolayı tələbləri ifadə etmək üçün şərti vasitəyə çevrilib. Məsələn, “Duzu uzada bilərsizmi?” kimi cümlələrdə və ya “Ayaqlarımdan qalxa bilsəniz, minnətdar olaram”. Bu ifadələrin tələb olunmayacağı vəziyyətləri təsəvvür etmək üçün bir qədər obrazlılıq tələb olunur.

Bu cür ifadələrin çoxunu sözü gedən cümlələrin bu cümlələri tələffüz edərkən dolayısı ilə həyata keçirilən nitq hərəkətlərinin uğurlu olması şərtlərinə - hazırlıq şərtlərinə, müddə məzmununun şərtlərinə və səmimilik şərtlərinə təsir etməsi ilə izah etmək olar. Dolayı nitq əməllərinin icrası üçün bu cür cümlələrin istifadəsi bu şərtlərdən bəzilərinin başqa birinin (və ya hər hansı digər şərtlərin yerinə yetirilməsi məsələsi ilə) təmin edilməsi ilə hansısa vacib şərtin təmin olunduğunu göstərməkdən ibarətdir. “Şifahi ünsiyyət postulatlarının” hipostazlaşdırılması və ya xüsusi dərin strukturların saxlanması kimi üsullarda daxil olmaqla bir sıra izahatlar təklif edilmişdir.

Mənim fərziyyəmə bu yöndədir: dolayı nitq aktlarında danışan dinləyiciyə əslində çatdırdığından daha çox məzmun ötürür və bunu həm dil, həm də qeyri-lingvistik, həmçinin ümumi fon biliklərinə əsaslanaraq edir. Onun dinləyicidə nəzərdə tutduğu əsaslandırmanın ümumi səlahiyyətləri haqqında. Daha konkret desək, dolayı nitq aktların da dolayı aspekti izah etmək üçün lazım olan elmi aparata nitq aktlarının nəzəriyyəsi, kooperativ nitq ünsiyyətinin bəzi ümumi prinsipləri və natiqin ümumi bilikləri daxildir, həmçinin dinləyicinin nəticə çıxarmaq bacarığı. Nitq ünsiyyətinin hər hansı postulatlarının (istər nitq aktları nəzəriyyəsinə əlavə kimi, istərsə də belə nəzəriyyənin tərkib hissəsi kimi) və ya hər hansı gizli hərəkət verici qüvvələrin və ya başqa qeyri-dəqiq anlayışların mövcudluğunu güman etməyə ehtiyac yoxdur. Bununla belə, biz görəcəyik ki, bəzi hallarda konvensiya nitq icmalarında çox xüsusi rol oynayır.

Dolayı nitq aktı hər hansı istənilən cümlə növündə ediləbilər: sadə, mürəkkəb sorğu, nida əyər alt məna nəzərdə tutulubsa. Bu tip nitq aktları, ilk növbədə, nitq üsulu və ya tərz kimi əməkdaşlıq prinsipinin postulatını pozur. İngilis dilində bədii ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, dolayı nitq aktları əsasən sadə cümlələrdə istifadə olunur. Məsələn:

It is four miles there and back, you now. (A/Chritie)

Bu ifadənin birbaşa mənası onun illokutiv gücü ilə ziddiyyət təşkil edir, oxucu oxuyarkən çox çətinlik çəkmədən ortaya qoyur, çünki həmsöhbətlər, kommunikativ aktın məqsədi (natiqin niyyəti), ümumi və xüsusi presuppozisiyaları bilir. Şifahi ünsiyyətin konteksti və vəziyyəti. Nitq aktının bütün bu komponentləri bu ifadəni, məsələn, bir mesaj və ya fakt bəyanatı kimi deyil, müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirməkdən imtina kimi şərh etməyə kömək edir.

Beləliklə, dolayı nitq aktının əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- niyyət;
- məqsədyönlülük (nəzərdə tutulan niyyətin həyata keçirilməsi);
- konvensionallıq.

Cümlələrin tipologiyasına əsaslanaraq struktur cəhətdən dolayı nitq aktlarını aşağıdakı növləri ayırırıq: sadə, mürəkkəb və kəsilmiş. Sadə dolayı nitq aktları sadə nəzərdən keçirilən ifadələrin üstünlük təşkil edən növünü təşkil edir: onlar ingilis və amerikalı müəlliflərin əsərlərindən davamlı nümunə vasitəsilə əldə etdiyimiz nümunələrin ümumi sayının təxminən 60%-ni təşkil edir. Mürəkkəb və kəsilmiş nitq aktları müvafiq olaraq təxminən 18 və 22% təşkil edir.

Dolayı nitq aktlarının növbəti növündə - kəsilmiş cümlənin sintaktik sxeminin bəzi məcburi mövqeləri əvəzsiz olaraq qalır. Bu tipli nitq aktlarının struktur natamamlığı kontekstlə müəyyən edilir və onların sintaktik quruluşu asanlıqla bərpa olunur: The bread, please? Bu cür nitq aktlarının əsas istifadəsi institusional xarakterli

şəxsiyyətlərarası münasibətlərə və ya yaxın insanların münasibətlərinə düşür: ailə, dostlar və s.

Bütün struktur növlərinin dolaylı nitq aktları Qraysın kommunikativ əməkdaşlığı prinsipinin əsas postulatlarına (həqiqət maksimumu, əlaqə maksimumu və kəmiyyət maksimumu) uyğun olaraq kommunikativ nəticənin canlı prinsiplərinə uyğun olaraq nitqdə yaranır. Nitq tərzinin maksimumunun pozulması (aydın, qısa və ardıcıl danışmaq) Bu cür nitqin başa düşülməsi məcazi mənada şifahi ünsiyyətin niyyətindən, kontekstindən və vəziyyətindən asılı olduğundan, müəyyən bir vəziyyətdə, həm də ünsiyyət məqsədindən asılı olaraq hərfi, birbaşa mənada başa düşülə bilər. Bu xüsusiyyət semantik mənənin olması ilə izah olunur. Onlarda üstünlük təşkil edir, mücərrəd mənası pragmatik olandan üstündür.

Cümlələrin kommunikativ növlərinə görə dolaylı nitq aktlarının böyük əksəriyyəti (75%-dən çoxu) sual cümlələridir ki, burada əsas komponent çərçivə konstruksiyasıdır, harda ki daimi element modal feildir: Could you ... please?, Can you.... please?, Will you....please?, Would you.....please?, May I?, Might I.....?, Would it be too much if.....?. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip dolaylı nitq aktlarında çərçivə strukturları nitq klişələridir və digər nitq klişələri və stereotipləri ilə birlikdə müəyyən bir linqvistik birləşmənin nitq etiketini təşkil edir. Əsas pragmatik funksiya nəzakətli hərəkətə dəvətdir və verilən nümunələr dildə müəyyən məna ilə sabitləşir. Eyni zamanda, onların birbaşa hərfi mənası yalnız məcazi məna tetiklidir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, xahiş nitq hərəkəti kimi ənənəvi olaraq nitq etiketi düsturları sırasında nəzərə alınır çünki bu hərəkətdə danışan nəzakət qaydalarından kənara çıxmamağa çalışır, əks halda niyyətini həyata keçirməmək riski ilə üzləşir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, nitq etiketinə daxil olan nitq aktları digər dolaylı nitq aktlarından fərqli olaraq nitq aktlarının qeyri-informativ sinifini təşkil edir. İstənilən dilin bu cür nitq aktlarının öz sxemləri və ya modelləri var.

Qeyri-informativ dolaylı nitq aktlarından istifadənin əsas məqsədi müsbət qarşılıqlı təsir mühiti yaratmaq üçün nitq etiketi normalarına riayət etməkdir, beləliklə, onlar ünsiyyət prosesində tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu tip texnikadan ünsiyyətçilər həmsöhbətin fikrini ifadənin mahiyyətindən yayındırmamaq üçün istifadə edirlər. Tənzimləyici funksiyada dolaylı nitq aktları da kommunikativ niyyətin həyata keçirilməsi üçün ünsiyyətin müsbət və ya neytral emosional fonunu yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dolaylı nitq aktlarının köməyi ilə müsbət münasibət formalaşdıran nitq: a) həmsöhbəti şifahi ünsiyyət situasiyası ilə tanış edir, b) təsvir olunan hadisə haqqında əlavə məlumat verir, c) həmsöhbəti nitq hadisəsinin iştirakçısına çevirir və bununla da ona müsbət münasibət yaradır nitqin mövzusunə və ya aparıcısına.

Həmsöhbətin neytral münasibətini formalaşdıran dolaylı nitq aktlarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, əsas orqan etiket xarakterli nitq stereotiplərindən ibarətdir. Bu nitq aktları institusional xarakterli rəsmi ünsiyyət üslubunda istifadə olunur; Can I help you? What can I do for you?

İnformativ xarakterli sadə, mürəkkəb və kəsilmiş dolaylı nitq aktları (onlarda linqvistik məna praqmatik mənadan üstündür) həm də məqsəddən, situasiyadan və ilk növbədə illokutiv gücdən (hər hansı nitq aktının praqmatik mənanın təfsiri nitqin izah edici gücünə əsaslanır) asılı olan müsbət və ya neytral münasibət formalaşdırmağa çalışır. Nitq aktının bu komponentləri nitqin ünvançısı ilə birlikdə onun tətbiqini təşkil edir, məsələn: The music is too loud. Natiqin status baxımından üstün bir şəxsə istinad etdiyi bir vəziyyətdə, bu deyimə illokutiv qüvvəsi səsənin həcmi azaltmaq istəyi kimi şərh edilə bilər. Tabeliyində olan şəxslə danışarkən, ünsiyyətin məzmunundan asılı olaraq, bu nitq aktının illokutiv qüvvəsi ya səsənin həcmi azaltmaq və ya maqnitofonu söndürmək əmri, ya da məzəmmət və ya qınama kimi qəbul edilə bilər.

İngilis bədii ədəbiyyatında ən çox rast gəlinənlər istək və ya nəzakətli hərəkətə dəvət mənasına malik nitq aktlarıdır. Bəzi digər dolaylı nitq aktları şifahi ünsiyyətin şərtlərindən asılı olaraq müxtəlif illokutiv güc nümayiş etdirir.

Qeyri-informativ dolaylı nitq aktları şərti olaraq mütləq nitq aktları kimi təyin edilə bilər çünki onların bir mənası var- praqmatik var. Onlardakı hərfi linqvistik məna praqmatik məna ilə sıxışdırılır. Bu vəziyyəti aşağıdakı misalla göstərmək olar: Sülh küçəsinə necə gedə biləcəyimi mənə deyə bilərsinizmi? bu ünsiyyət vəziyyətində cavab mümkün deyil: Xeyr, deməyəcəyəm. Deməyəcəksiniz nitq stereotipi hərfi mənada deyə bilməmək deyil, lazımı məlumatı nəzakətlə tələb etmək mənasını daşıyır. Deməli, praqmatik məna danışanın nitqin ünvanına münasibəti və nitq ünvanının avtoportretidir. Sonuncu müddəaya gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, avtoportret natiqin fərdi leksikonunun praqmatik komponentinin tərkib hissəsidir. Eyni vəziyyətdə, başqa bir nitq müraciətçisi birbaşa nitq aktından istifadə edə bilər: Mənə danışın, danışan şəxsin sosial vəziyyətindən asılı olaraq, tanış tanışlıqdan alçaldıcı nifrətə qədər şərh edilə bilən Sülh küçəsinə necə getmək olar. Belə nitq əməli tərbiyəli, nəzakətli insan üçün mümkün deyil.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi informativ dolaylı nitq aktları Qraysın əməkdaşlıq prinsipinə uyğun olaraq kommunikativ nəticə çıxarma prinsiplərinə uyğun olaraq nitqdə yaranır. Onların məcazi mənada təfsiri nitq aktının nitq partnyorları, niyyət, situasiya, müddəa və nitq aktının daxili təşkili kimi komponentlərindən asılıdır.

Bu dolaylı nitq aktları aydınlaşdırma, məzəmmət, təəccüb, təəssüf və s. ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. Onlar elə qurulmuşdur ki, səthi səviyyədə onların iki bərabər mümkün təfsiri var, lakin eyni zamanda danışanın niyyətinə uyğun olaraq onlardan yalnız biri ifadənin həqiqi mənasıdır. İllüstrativ materialın təhlilindən göründüyü kimi bu cür nitq aktlarının əksəriyyətinin illokotiv qüvvəsi eyhamdır:

Oh, I am so hungry!-No,problem.I can bring you something.

Ən çox istifadə olunan informativ nitq aktlarının növündə illokutiv gücü əsasən tənqid adətən “niyə” ilə başlayan konstruksiyalardan istifadə edilməklə ifadə edilir.

Niyə daha çox məsləhət almağa çalışmırsan?

Birbaşa nitq aktlarının müxtəlif təsnifatları mövcuddur ki, bunlar əsasən o zaman Syörl tərəfindən təklif edilən təsnifatı tamamlayır və inkişaf etdirir. Syörl tərəfindən hazırlanmış meyarlara görə, müəyyən etdiyimiz informativ xarakterli dolayı nitq aktları iki qrupa bölünür[8]:

1. izahat məqsədi rabitə tərəfdaşını bəyanatın təklif məzmunu ilə təmsil olunan hərəkəti həyata keçirməyə vadar etmək olan direktivlər. Bu qrupa nitq hərəkətləri daxildir ki, onların illokutiv niyyəti nəsihət və ya göstəriş, dəvət və ya əmrdir.
2. ekspressivlər. Bu növ nitq aktlarının tərifli məqsədi nitq aktının təklif məzmunu ilə təmsil olunan vəziyyətlə bağlı hisləri və ya bəzi psixoloji münasibətləri ifadə etməkdir.

Dolayı nitq aktlarının həm informativ, həm də qeyri-informativ qaydada təsnifatını verdiyimiz mümkün variantlarından görüldüyü kimi, onların müxtəlif kateqoriyalara aid edilməsi natiqin onları hansı illokutiv məqsədlə tələffüz etdiyindən asılıdır.

Dolayı nitq aktlarından istifadə zərurəti onunla izah olunur ki, əksər hallarda kommunikativ əməkdaşlıq prinsipi nitq partnyorlarından nəzakət normalarına riayət etməyi və travmatik təsiri azaltmağı tələb edir. Buna görə də, mənfi rəyi ifadə etmək üçün dolayı rəydən istifadə olunur. Bu cür nitq aktlarından istifadənin əsas məqsədi müsbət qarşılıqlı əlaqə mühiti yaratmaqdır (axı, hətta məzəmmət də yaxşı davranış qaydalarına uyğun olaraq ifadə edilir və əsas məqsəddən əlavə, bunu yumşaltmaq niyyətini həyata keçirir) və bununla da ünsiyyət prosesində tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir, müsbət və ya həddindən artıq hallarda neytral münasibət yaradır.

1.4. Performativlik və performativ söyləmlər

Nitq aktının yerinə yetirildiyi şəraitdən və ya şərtlərindən asılı olaraq o, ya məqsədə çatmağa, ya da çatmaya, ya da uğur qazanmağa, ya da qazanmaya, ya da məqsədə çatması üçün nitq aktı uğurlu olmalıdır. Əks halda, nitq kommunikativ uğursuzluqla üzləşəcək. Bundan əlavə, nitq aktı natiqin qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun gələ bilər və ya uyğun gəlməyə bilər. Nitq aktı nəzəriyyəsində aparılan nitq aktının müvəffəqiyyəti üçün şərtlərin təhlili göstərdiyi kimi, onların bir çoxu adresat ilə bağlıdır. Ona görə də pragmatikada adresat fiquruna çox diqqət yetirilməsi təəccüblü deyil.

Nitq aktı nəzəriyyəsində müəyyən edilmişdir ki, nitq aktı uğurlu və ya uğursuz ola bilər. Nitq aktını planlaşdırarkən və həyata keçirərkən adresant adresatın bir çox fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Bu xüsusiyyətlərdən çoxsu nitq aktlarının bütün növləri üçün ümumdür. Bunlara adresatın şifahi və ya yazılı nitqi qavramaq üçün fiziki qabiliyyəti, istifadə olunacaq dil biliyi, adresatın ona ünvanlanan ifadələri başa düşmək üçün ixtiyarında olan bilik bazasını müəyyən edən mədəni və təhsil səviyyəsi.

Nitq aktının uğuru bu və ya digər oyunda müəyyən edilmiş növün konstitusiyaya qaydalarına riayət etməklə əldə edilir. Məsələn, C.Syörl səmimi vəd məsələsini nəzərdən keçirdi və doqquz şərti sadaladı, sonra bunları dörd qrupa endirdi:

- mütənasib məzmun,
- hazırlıq hərəkəti,
- səmimiyyət,
- maddilik.

Nitq aktının hər illokutiv növü öz şərtləri və qaydaları ilə xarakterizə olunur. Nitq aktlarının uğurunun qaydaları konstitutivdir: onlar tək-cə mövcud davranış formalarını tənzimləmir, həm də yenilərini yaradır və müəyyən edir (məsələn, futbolda). Bu

konstitusiyaya qaydaları, formallaşmamışdan əvvəl mövcud olan münasibətləri tənzimləyən tənzimləyici qaydalardan fərqlidir (məsələn, etiket qaydaları).

Deməli, illokutiv nitq aktının uğurlu olması üçün adresant adresatın müxtəlif xüsusiyyətlərini nəzərə alması və konstitusiyaya qaydalarına əməl etməsi zəruridir. Nitq aktının uğurlu və ya uğursuz olmasında illokutiv aktlardan yanaşı performativ nitq aktlarının rolu da mühümdür.

Performativlik və illokutivlik nitq aktı nəzəriyyəsi tərəfindən hazırlanmış nitq aktlarının iki xüsusiyyətidir. C.Ostinin tezisində görə, konstativ ifadələr mövcud vəziyyəti təsvir edir və ya müəyyən faktları bəyan edir. Ona görə də bu ifadələri həqiqət və ya yalan nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək olar. Məsələn, belə ifadələr var: İndi hava aydıdır., Vladislav dilçiliyi giriş imtahanını əla qiymətlərlə verdi. Konstativ nitqlərdən fərqli olaraq, performativ nitq aktları hərəkətləri həyata keçirir, faktlar yaradır və onların köməyi ilə dinləyicilərin psixi vəziyyətləri və davranışları manipulyasiya edilir. Bu cür ifadələr doğru və ya yalan ola bilməz. Performativ nitq aktına misal olaraq Sizdən gecikdiyim üçün məni bağışlamağınızı xahiş edirəm. Performativ nitq hərəkətləri yalnız uğurlu və ya uğursuz ola bilər.

Termin (ing. to perform-performans; təqdimat, səhnələşdirmə,) hərəkəti adlandırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Performativlər elə ifadələrdir ki, heç bir hadisəni təsvir etməyən, lakin özləri hərəkətlərdir (C.Ostinin nümunəsi): Nikah mərasimində: I do [sc. take this woman to be my lawful wedded wife] ” Bəli [Mən bu qadını qanuni həyat yoldaşım kimi qəbul edirəm] ” .

Performativ “mən-sən-burada-indi” praqmatik koordinatlarında baş verən nitq aktıdır. Bunlar birbaşa ünsiyyətin koordinatlarıdır: Sizi salamlayıram, bunu etməməyi məsləhət görürəm, sizdən və başqalarından xahiş edirəm (2, c. 123) .

Performativ nitqlər adətən aşağıdakı düstura malikdir: “Mən” əvəzliyi (I) + fəal səsənin indikativ əhval- ruhiyyəsinin indiki zamanda icraedici feil, ardınca təklif yəni, məzmun

hissəsi. İstənilən, gözlənilən və ya artıq mövcud olan vəziyyəti təsvir edir. Deyimin ifa edici hissəsində icra edici feil və danışan və qəbul edənə aid əvəzliliklər var. Təqdimat hissəsi ya tabe cümlə (söz verirəm ki, səni unutmayacağam) və ya məsdər (səni unutmamağa and içirəm) şəklində təqdim olunur.

Performativlər eksplisit və implisit ola bilər. C.Ostin yuxarıdakı düstura görə qurulan ifadələri eksplisit adlandırır: Mən orada olacağam. İmplisit ifadələrdə düstur dolayı yolla aktuallaşır, məsələn, intonasiya vasitəsilə və ya vəziyyətdən irəli gəlir Mən orada olacağam, səni hədələyirəm! Bu misalda mesajın həqiqi forması illokutiv təhdiddir. Bu, yaltaxlanmaq, rişxənd etmək, xahiş etmək və s. feillərinə də aiddir. Belə feillərin semantikasında “təxribatçı amil” var. ”Yalan deyirəm” deməklə yalan danışmaq olmaz, çünki bunu edən şəxs açıq şəkildə yalan adlandırdığı ifadəyə etibar tələb edir. Yalan feilindən istifadə etsəm, nitq aktının zəiflədilməsi feilin özü tərəfindən həyata keçirilir. Bu feillərin nitqdə ifadə düsturunda istifadəsi kommunikaiv çöküşə və ya “illokutiv intihara” səbəb olardı. Onlar bu və ya digər vəziyyəti dəyişə bilən, yeni vəziyyətlər yarada bilən şifahi hərəkətlər kimi çıxış edirlər, yəni dünyanı təsvir etmirlər, onu dəyişirlər.

Təzadlı işlənən feillərin icra statusu yoxdur: Xeyr, bunu güman etmirəm, bunu təsdiq edirəm. Nitq subyektinin nitq iştirakçılarından birinin başına gələn hadisəyə münasibətini bildirən ədəb-ərkan feilləri deyilən feillər icra edici feillərə daxil deyil. Çərşənbə axşamı: Kədərinizə həmrəyəm və ya başsağlığımı qəbul edin.

Performativlər və konstativlər arasında sərhəd kifayət qədər qeyri- səlisdirdir, çünki ifadələrin düsturuna uyğun qurulmayan nitq aktlarında bu feillərdən istifadə olunur və sonra ifadələr qiymətləndirilə bilər, doğru/yalan kimi, icraedici nümunə: “Mən sizi tələbə kimi təqdim edirəm. And içirəm.” . Sabit nümunəsi: “Bu sətirləri sənə həsr edirəm. O, mənə beyət etdi istisna olmaqla.

Yuxarıda göstərilən düsturdan əlavə modal sözlər, səs tonu, vurğu, yazıda durğu işarələri, kursiv və s. , jest, mərasim və ritual qeyri-şifahi hərəkətlər, bu ifadənin şərtlərinin özündə icra göstəriciləri kimi çıxış edə bilər. Performativ vəziyyəti əks etdirən bir sıra funksional elementləri ayırd edə bilərik:

- semantik performativ-ən çox yayılmış üslubi neytral ifadə, ifadə ilə sinonimdir: Salam(salamlayıram əvəzinə), Təşəkkür (təşəkkür edirəm əvəzinə);
- silinmiş əmrin icraedici məsdərlə birləşməsi: İcazə verin;
- nitq aktı əslində natiq adlandırıldıqda niyyəti ifadə etməyin diverbativ yolu: Səndən bir xahişim var;
- vəziyyətdən başa düşülən icraedici predikatın aradan qaldırılması, eyni zamanda təklif hissəsində illokusiya həyata keçirilir: Bayramınız mübarək!

Yalnız yuxarıda göstərilən ifadə üsullarının nitq aktlarının müəyyən sinifləri ilə bağlı olması diqqəti cəlb edir. Bu nitq hərəkətləridir, lakin bu xassə onlara nitqin müvafiq göndəricisinin kommunukativ məqsədi ilə verilir. Performati və öz tərkibinə görə, başqaları tərəfindən tanınan hakimiyyət və ya səlahiyyət sahibləri tərəfindən ictimai münasibətlər sferasında ən çox yerinə yetirilən hərəkətlərin rolu verilir.

II FƏSİL

DOLAYI DANIŞIQ AKTI TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

2.1. Danışiq implikaturaları və onların növləri

Dilçiliyə məntiqdən gələn implikasiya termini dilçilikdə, xüsusən praqmatikada geniş yayılıb və təqdim olunmayan məlumatları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bir bəyanatda açıq şəkildə, lakin ümumi ünsiyyət prinsiplərinin köməyi ilə çıxarılır. Praqmatikada implikasiya termininin ən çox yayılmış analoqlarından biri olan implikatura termini Q.P.Quays tərəfindən “Məntiq və Nitq Ünsiyyəti” əsərində təqdim

edilmişdir və açıq şəkildə ifadə olunmayan, lakin dinləyici tərəfindən natiqin mesajından bərpa edilmiş məlumatı ifadə etməyə xidmət edir. Q.P.Qrays özü “implikasiya” əvəzinə yeni “implikatura” termininin tətbiqinin səbəblərini belə izah edir: Mən xüsusi bir termin kimi implikasiya feili və əlaqəli isimləri təqdim etmək istərdim ... implikasiya, eyham və implikatum, nənəzərdə tutulur. Bu maneərin mənası ondan ibarətdir ki, o, hər dəfə gizli sözünün ümumi məfhum kimi xidmət etməli olduğu qrupdan bu və ya digər konkret feili seçmək zərurətini aradan qaldırır. Dinləyicinin danışanın nitqi əsasında çıxardığı nəticələrə də inferensiya deyilir və dinləyicinin çıxardığı bütün nəticələr implikatura deyil. İnferensiya terminini E.V.Paduçeva belə şərh edir: “İngiliscə inference “ nəticə ” , “ nəticə ”,” mesajdan çıxarılan, lakin orada birbaşa ifadə olunmayan məlumat ”. Q.P.Qrays görə implikaturalar kommunikativ implikaturalar və diskurs implikaturalar olaraq iki qrupa bölünür. Kommunikativ implikaturalar da öz növbəsində iki qrupa bölünür konvensal və qeyri-konvensal. Qeyri- konvensal implikaturalar özəl və ümumləşdirilmiş olaraq iki qrupa bölünür. Ümumləşdirilmiş kommunikativ implikaturalar skalyar və qeyri-skalyar olaraq iki qrupa bölünür.

Konvensal kommunikativ implikaturalar Şerti bəzi leksik vahidlər, xüsusən də diskurs markerləri əsasında əmələ gəlir. Q.P.Qrays tərəfindən kommunikativ implikaturaların təsviri kimi təklif edilən bəyanata nəzər salın: O, ingilisdur və buna görə də cəsurdur. Q.P.Qraysa görə, bu ifadə onun konvensal implikaturu ehtiva edir, bütün ingilislər cəsurdur" , onun mövcudluğu bir diskurs markerinin olması ilə əlaqədardır və buna görə də, Con ingilis və cəsurdur deyimi, belə bir şərti ifadə ehtiva etmir. Bununla belə, bütün dilçilər bu şərti, eləcə də şərti implikaturaları ayırd etməyin məqsədəuyğunluğunu bölüşümlər.

Qeyri-konvensional implikaturalar dilçilikdə konvensionallardan daha geniş yayılmışdır. Əvvəlcə bu termin Q.P.Qrays tərəfindən bəyanatda olan və açıq şəkildə ifadə edilmiş məlumatlara qarşı çıxan gizli məlumatları ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Nə nəzərdə tutulur. Natiq öz bəyanatını tərtib edərək, Q.P.Qrays görə,

Əməkdaşlıq Prinsipinə əsaslanır: “Dialoqun bu mərhələsində sizin kommunikativ töhfəniz bu dialoqun birgə qəbul edilmiş məqsədinin (istiqlamətinin) tələb etdiyi kimi olmalıdır ”. Başa düşülür ki, dialoqun hər iki iştirakçısı ünsiyyəti davam etdirməyə can atırlar və buna görə də bu prinsipə riayət etməkdə maraqlıdırlar. İfadədəki gizli məlumatı dekodlaşdırmaq üçün dinləyici həm də bu mərhələdə natiqin dialoqa lazımı töhfə verdiyini, məsələn, verilən suala cavab verdiyini güman edərək, Əməkdaşlıq Prinsipini rəhbər Qrayssa görə, əməkdaşlıq prinsipinə uyğunluq orada müvəffəqiyyətli ünsiyyətin əsas prinsiplərini müəyyən edən maksimlər və ya postulatlarla əməl etməyi nəzərdə tutur: keyfiyyətin maksimumu (məlumatın doğruluğunu tənzimləyir). maksimum Məbləğ (məlumat miqdarını tənzimləyir). Maksim Metod (məlumatların təqdim edilməsi üsulunu tənzimləyir) və maksimum münasiblik (məlumatın aktuallığını tənzimləyir) . Beləliklə, dinləyici natiqin mesajının aydın, doğru və aktual olduğunu və çox və ya çox az məlumat ehtiva etmədiyini güman edir və buna əsaslanaraq bəzi təsirləri çıxarır.

Müəyyən bir kontekstdə ifadənin işlədilməsi nəticəsində implikasiya yarandığı halda, o, özəl adlanır. Əgər məna ifadəsində müəyyən leksemin işlədilməsi nəticəsində yaranıbsa, kontekstdən asılı olmadığı üçün o, ümumiləşdirilmiş sayılır. Ümumiləşdirilmiş kommunikativ implikaturalar arasında L.Hornun təklif etdiyi skalyar implikaturalar seçilir. Skalyar və qeyri- skalyar qeyri- konvensional implikaturalar onları konvensional implikatura və müqəddimələrdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəla, bu implikaturaların geri çevrilmə qabiliyyəti var, bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, danışan implikaturanı asanlıqla təkzib edə bilər. Dinləyicinin $P_{\{i\}}$ ifadəsindən çıxardığı və bu məntiqi ziddiyyətə səbəb olmayacaq . Məsələn, bizim nümunəmizdə (2) danışan daha bir ifadə əlavə edə bilər: Ümumiyyətlə, məndə Zeleninin çoxlu şəkilləri var, bu ifadə (3) və (4) implikaturaları təkzib edir, lakin bu məntiqi ziddiyyətə gətirib çıxarmır. Bundan əlavə, qeyri-konvensional implikaturalar deduksiya prinsipinə malikdir, yəni əməkdaşlıq prinsipindən və maksimumdan istifadə edərək

dinləyici tərəfindən natiqin çıxışından çıxarıla bilər. (3) Natiqdə Zeleninin bütün rəsmlərinin olması doğru deyil. (4) Natiqdə Zeleninin çoxlu şəkillərinin olması doğru deyil. (2) Məndə Zeleninin bir neçə rəsm əsəri var, o, tez-tez həyat yoldaşımı və mənə ziyarət edirdi.

D.Sperber və D.Uilson Q.P.Qrays-nin ideyasına əsaslanaraq, Aktuallıq nəzəriyyəsini təklif etmişlər. Qrays insanlar arasında ünsiyyətin əsas xüsusiyyətinin niyyətlərin ifadəsi və tanınması olduğunu söylədi. Beləliklə, natiq öz nitqinin köməyi ilə dinləyicidə müəyyən aktuallıq gözləntiləri yaradır, ona uyğun olaraq dinləyici alınan məlumatları şərh edir, həmçinin bəzi açıq şəkildə ifadə olunmayan nəticələr çıxarır (eksplesitlər). Q.P.Qrays bu gözləntiləri maksimum köməyi ilə formalaşdırır ki, bu da D.Uilson və D.Sperberə görə, litota, metafora, hiperbola kimi linqvistik hadisələrin düzgün şərhini təmin etmədiyi üçün kifayət qədər izahedici gücə malik deyildir.

D.Sperber və D.Uilson dinləyicidə aktuallıq gözləntilərinin olmasını insan şüurunun aktuallığı maksimuma çatdırmaq istəyi ilə izah edirlər, halbuki müsbət koqnitiv təsirə səbəb olan hadisə aktualdır. Bu təsirlərdən biri kontekstual implikaturadır və onların kontekstindən götürülən kontekstual təsirdir.

D. Sperber və D. Uilson informasiya niyyəti (informasiyanın ötürülməsi niyyəti) və kommunikativ niyyətdən (informasiya niyyətinin mövcudluğunu bildirmək niyyəti) ibarət olan zahirən inferensial ünsiyyət anlayışını təqdim edirlər. Natiq tərəfindən yaradılan ostensiv simvol dinləyicinin diqqətini informasiyanın ötürülməsi niyyətinə cəlb etmək məqsədi daşıyır və optimal uyğunluq prezumpsiyasına görə, bu simvol dinləyicinin almaq üçün mümkün olan ən uyğun simvolu olmalıdır.

Ostensiv simvolun təfsiri prosesində dinləyici müxtəlif təfsir fərziyyələrini, o cümlədən qeyri-müəyyənliyin həlli, anaforlar və s. , ilk öncə minimum idrak xərcləri tələb edən fərziyyələri yoxlayır. Tərcümə prosesi dinləyicinin uyğunluq gözləntiləri

ödənılənə qədər davam edir. Bununla belə, optimal uyğunluq prezumpsiyasına görə, dinləyicinin uyğunluq gözləntilərini qane edən ilk şərh nəticəsi düzgündür.

Relay nəzəriyyəsində implikasiya və eksplesit terminlərinin məzmununu nəzərdən keçirmək üçün D.Sperber və D.Uilsona görə açıq və gizli informasiyanın təriflərinə müraciət edilməlidir.

R.Karston Münasiblik Nəzəriyyəsində implikasiya və izahata aşağıdakı misal verir: (6) X: Meri universitetdəki birinci ildən sonra özünü necə hiss edir?

(7) Məryəm ikinci kursa başlamaq üçün tələb olunan sayda universitet kurslarını tamamlaya bilmədi və nəticədə universitetdə təhsilini davam etdirə bilmir.

Y: O, lazımı sayda saati tamamlaya bilmədi və təhsilini davam etdirə bilməz .
Cavab Y aşağıdakı fərziyyələri yaradır:

Uyğunluq nəzəriyyəsinə görə, (7)-dən gələn fərziyyə izahatdır, çünki o, Y ifadəsinin genişləndirilmiş məntiqi formasıdır və onun pragmatik və leksik dekodlaşdırılması nəticəsində əldə edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, D.Sperber və D.Uilsonun izahatının analoqu K.Baxın implikasiyasıdır.

(8) Məryəm çox xoşbəxt deyil.

D. Sperber və D. Uilson güclü və zəif implikaturaları fərqləndirir, güclü implikaturalar isə dinləyicinin öz aktualıq gözləntilərini təmin etməli olduğu implikaturalardır. Məsələn, yuxarıdakı misaldakı implikatura (8) güclü tələqdır, çünki dinləyici bunu çıxarmazsa, onun uyğunluq gözləntiləri təmin edilməyəcək, çünki onun Məryəmin təhsilin birinci ilindən sonra özünü necə hiss etməsi ilə bağlı sualına cavab veriləcək alınmayacaq. Bu halda, istifadəçi tərəfindən çıxarıla bilən bütün digər implikaturalar zəifdir, lakin boş relay gözləntilərini təmin etmək üçün lazım deyil, məsələn, dinləyici Y cavabından Məryəmin kifayət qədər qadir olmadığı implikaturasını çıxara bilər.

Gizli müqəddimə müəyyən bir kontekstual fərziyyə kimi başa düşülür, bəyanatın dekodlanması mərhələsində dinləyici tərəfindən cəlb olunan pragmatik məlumat, məsələn, bəzi ekstralingvistik biliklər, əgər bir şəxs universitetdən qovulubsa, o, çox xoşbəxt deyil. Məsələn, (6) misaldakı bu gizli müqəddimə və izahat əsasında dinləyici nəticə və ya gizli nəticə çıxara bilər (implikatura çıxarmaq) ki, Məryəm çox xoşbəxt deyil.

“Implication” termininə dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatlarda rast gəlmək olar. Terminin mənası sabit olmasa da əksəriyyət tərəfindən dildə əks olunan məntiqi əlaqə kimi qəbul edilən implikasiyanın tərifinə əsaslanır.

İplikasiyanı iki ifadəni “əgər...onda” birliyi ilə birləşdirən məntiqi əməliyyat adlandırmaq olar. Eyni zamanda bağlılıq tam ifadə olunur: A elementi şərti cümlədir, B elementi isə onun implikatorudur. A.V. Bondarkonun A-B korrelyasiyasında implikasiyanı nəzərə alır və onu nitqdə lingvistik vasitələrlə ifadə olunmayan semantik elementlər adlandırır [9]. Məsələn:

- Gəzintiyə gedəcəksən?
- Yoruldum.

Bu dialoqda birinci cümlə A komponentini, yəni öncülünü əks etdirir və nəticədə B sual və cavabın müqayisəsindən aydın olur və faktdan ibarətdir. İkinci həmsöhbətin gəzməkdən imtina etməsi və imtina yorğunluğunu motivasiya etməsi kimi analoji fikirlərə V.V. Boqdanovun tədqiqatlarında da rast gəlirik [52].

Leksik semantika sahəsində hadisəyə sintaqmatik və paradiqmatik yanaşmaları qarşı-qarşıya qoymaq olar. Paradiqmatik leksik yanaşma implikasiya nəzəriyyəsində öz əksini tapır. İplikasiya reallıqda referentin əlaqələri ilə müəyyən edilir: sözün əsas leksik-semantik variantında o, ancaq nəzərdə tutulur və intensiyaya daxil olmur, lakin alınma mənalar yarada bilər və onlarda sürgün edilə bilər, ideyaya daxil olur. Bu zaman

öncül A sözün əsas leksiko-semantik variantının intensiyası ilə, B elementi isə onun implikasiyası ilə ifadə olunur.

M.V.Nikitin metafora və metonimiyanın semantikasını nəzərə alaraq, implikasiyanı təfəkkürdə əks olunan real dünya əlaqələrinin analoqu və deməli, şüurun təşkili üsulu kimi şərh edir [48]. Məsələn, metonimiyada imitasiya reallığın məkan, səbəb, zaman və digər münasibətlərini əks etdirir.

Artıq bu ilkin baxış tədqiq olunan fenomenin üç differensial xüsusiyyətini ayırmağa imkan verir:

- komponenti tələffüz edilə bilər;
- implikasiya yalnız birinci növ informasiyanı, yəni subyekt-məntiqi məlumatı doğura bilməz, o, həm də ikinci növ məlumatı çatdırmağa bilər: emosional, şəxsi, funksional-üslubi, ifadəli;

Nəzərdən keçirilən bütün anlayışlar A - B düsturuna uyğundur, lakin dilçiliyin öyrəndiyi obyektlərin müxtəlifliyinə və psevdologiyanın məqsədlərinə görə differensial xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Məqaləni bu sözün dar mənasında implikasiya üçün filoloji şərh üçün sahə kimi qəbul etmək olar, lakin bir fenomen olaraq, mətn ifadəsini cümlə nümunəsi ilə öyrənmək mümkün deyildir. Buna görə də söhbət mətn nəzəriyyəsi, stilistika və daha geniş şəkildə dilçiliyə aid mətn implikasiyasından gedir. Əsas məqsəd mətn-məqalə implikasiyasını digər nəzərdə tutulan implikasiya növlərindən, alt mətndən, ellipsisdən, müqəddimədən, eyhamlardan və s. fərqləndirən differensial xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

Aqata Kristinin detektiv romanındakı mənasını gətirək: “Sən son dərəcə mehribansan”, -İsaid. Yarasa mən qeyri-mümkünəm, mən heç vaxt kişi ilə evlənmə bilməzdim, elə deyilmi? Uhe qəhvəyi kostyumlu adam). “Sən çox mehribansan” mümkün deyil.Mən ancaq dəlicəsinə sevdiyim biri ilə evlənəcəm”. “Düşünürsən?”

Təsvir edilən situasiya dialotik birlik çərçivəsində tam açıqlanıb.İmma eyham yox, alçaldılma xarakteri daşıyır. O, bu işdə bir o qədər yaxşıdır. Əgər mən onu dəlicəsinə sevməmişəmsə. “Sən yox, mən yox”, qətiyyətlə dedi.

Kontekstin situasiya xarakteri daşıdığıını göstərən mətnin bu əlaməti onu epizodun deyil, süjetin, mövzunun və ya ideyanın istinad miqyasında, hədəf istehsalının makrokontekstində reallaşan alt mətndən fərqləndirir.

Həm implikasiya, həm də alt mətn əlavə məzmun dərinliyi yaradır, lakin müxtəlif miqyasda [40]. Alt mətndə bu əlavə məzmun süjeti dərinləşdirir, onun semantik xəttinə rəhbərlik edir, əsərin əsas mövzularının daha dolğun açılmasına kömək edir. Mətn implikasiyası süjet-epizodda ayrıca əlaqə təşkil edən ayrıca kommunikativ aktın, əməlin və ya hərəkətin təyini əks etdirir. Alt mətnin mənasını ayırd etmək çox vaxt çətindir, çünki hər ikisi implikasiyanın variantıdır və çox vaxt birlikdə baş verir; mətndə eyni zamanda mövcuddur, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Subtext və mətn implikasiyasının mühüm ümumi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər ikisi deyilənlərə oxucuda emosional və qiymətləndirici münasibət yaradır.

Günün və ilin müxtəlif vaxtlarında və fərqli işıqlandırma altında, personajların portretləri tərəfindən Loidonun erkən yerlərinin təsviri ilə kəsilən roman boyu növbəti hekayəyə keçək. Bu şifahi portretlər və şifahi mahnılar təəccüblü dərəcədə rəngarəngdir. Demək olar ki, hamısı eyni mənanı ehtiva edir.

Alt mətnin belə kəskin başa düşülməsi C. Karinin məşhur “Rəssamın gözü ilə” romanında özünü göstərir. Laylı portretlərin və ya mənzərələrin hər birində elementar elementlər yığcam şəkildə yerləşdirilir və nəticədə bu xüsusi vəziyyətin nəticəsi olaraq bərpa olunur. Hər bir belə keçid təxminən eyni məzmunu ehtiva edir: rəssam obyektin öz modulyasiyasının ümumi surətini yaradır və bu materialı öz yaradıcılığında təcəssüm etdirmək istəyir. Yalnız romanın həyatında bu cür parçaların birləşməsi həqiqətən də romanın ən mühüm mənasını daşıyan bir alt mətn daşıyır: yaradıcılıqla yaradıcılıqla, istedad işə gedir. Zərbə Tolyaya başa salır ki, hər hansı ən çətin və kritik situasiyada qoca, kasıb, xəstə, evsiz bir sənətkar öz ətrafını estetik stimula kimi qəbul edir və hamıya qurban verir, sadəcə olaraq xalqı zhipotiyənə sürükləyir, sadəcə olaraq yaradıcılığını dayandırmamaq üçün. Alt mətn uzaqda yerləşən hissələrin qarşılıqlı təsirindən axan bu

iyrəncliyi yaradır və eyni zamanda həm birinci, həm də ikinci növ epizodların məlumatlarını rəssamın ehtiyaclarına, çita-həyatına çatdırır.

Alt mətndən və miqyasın diferensial əlamətindən, indi mətn implikasiyası və eldipslərin müqayisəsinə. Bu sərhədləşdirmə R.Kverk və tərəfdaşlarının qrammatikasında çox yaxşı işlənmişdir . Onlara görə, implikasiya ilə ellipsis arasındakı fərq ondadır ki, variant unikal şəkildə bərpa olunur, implikasiya isə dəyişkən şərhə malikdir.

Ellipsis məqsədinə görə mətnin gizli və alt mətnindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İmplikatura müəllifin danışığında sıxışdırmaq və formalaşdırmaq və artıqlığı aradan qaldırmaq üçün xidmət edir. Şifahi ünsiyyətdə artıq elementlər artıq istifadə olunduğu üçün deyil, vəziyyət təsvir edildiyi üçün buraxılır. Ellipsis qeyri-rəsmi danışiq nitqi üçün xarakterikdir, bir çox sabit ifadələrdə sabitlənir və buna görə də stilistik olaraq işarələnir.

Təsir vasitəsi kimi ellipsis birgə propositivliyi gücləndirə və rematik elementi vurğulaya bilər. Tələbə ikən yanında saxladığı iddia edilən Depuşko haqqında gənc rəssama ona:

- Ağillı qız, Villioms, onu aldatma. Onunla məzələnmək lazım deyil.
- Qoca gözlərini ona zillədi. Sonra: Onunla heç nə edə bilməzdi, Ağillı qız, Williams. Gəlin özümüzü aldatmayaq.

Sovet oxucusunu rişxənd edərək rəsmdəki qonağına deyir:

- Ən yaxşısına layiqdir.
- Lazım deyil.
- Qoca baxdı sonra: Mən onsuz yaşaya bilmərəm.

Beləliklə, ellipsis daha bir differensial əlaməti - quruluşun qeyri-müəyyənliyini və ya qeyri-müəyyənliyini ayırmağa imkan verir. Ellipsis altında bərpanın birmənalı olması məntiqi-obyektiv məlumatın artımının olmaması ilə nəticələnir. Lakin ikinci növ məlumat mümkündür, çünki üslubi (danışiq) işarələmə, vurğu mümkündür, nitq xüsusiyyətləri ilə təsadüfi üslub funksiyaları mümkündür.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Dantenin "İlahi komediya"sındaki "Cəhənnəm"nin son kantosu bu sözlərlə bitir:

- Və biz yenə də korifeyləri görməyə çıxdıq.

Buradakı fərziyyələrdən biri odur ki, haradan gəldilər (yəni cəhənnəmdən) Virgil və Dante ulduzları görə bilmədilər, lakin əvvəllər ulduzları gördülər. Kontekstual göstərici ayrıca söz kimi tərcümə olunan "yenidən", "əks" mənasını verən "ri-" prefiksi olan modeldir. İkinci fərziyyə rus tərcüməsində "ulduzlar" hiperonimin köməyi ilə verilmişdir. İlk ehtimalın açıqlanması yeni məlumat vermir. Ön fərziyyə rematik deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər müəlliflər prezumpsiyanı sırf məntiqi və emosional, qiymətləndirici və s.-dən ibarət olmayan hipo-hiperonimik əlaqə kimi qəbul edirlər. Həqiqətən də, bu misranın emosional və estetik təsirinin bütün gücü açıq şəkildə verilmişdir. Və hələ də alt mətnlə belə bir əlaqə var. Biz hesab edirik ki, İlahi Komediyanın hər bir hissəsi ulduzların xatırlanması ilə başa çatır və bu, artıq spelepsiya növünün səpələnmiş təkrarıdır, ekvivalent ünsürlərin ekvivalent mövqələrdə görünməsi ilə bağlı kosmoqonik fəlsəfi konsepsiya ilə bağlı eyham yaradır şair.

Bir çox müəlliflər fərziyyəni fon bilikləri ilə müəyyən edirlər, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ilkin fərziyyəni çıxarmaq üçün lazım olan əsas biliklər çox vaxt sırf linqvistik səriştə ilə məhdudlaşır.

Tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı üçün təqlid nəzəriyyəsi vacibdir. Təsir nəzəriyyəsi sikkələrin tərcümədə mənası hamarlanması kimi onun qarşısını almağa imkan verəcəkdir. Məsələn, ingilis tərcüməçisi aşağıdakı Molyer aforizmini tərcümə edərkən gizli presuppozitsiyanı nəzərə almamış, obrazlılığı və zəngin at-kadin aradan qaldırmış, esitativ sözünü svadamie hipernimi ilə zamopin etmişdir: fr. homte est, je vous pavoue və ya tescat heyvan: eng. Xəritə, sizi əmin edə bilərəm ki, çox pisdir.

Artıq qeyd olunan əsərdə V.V.Boqdanov yuxarıdakı tərifi tərifi başqa cümlə ilə nəticə əlaqəsinin qurulması üçün cümlədə müşahidə edilməli olan müəyyən məntiqi şərt kimi işləyib hazırlayır. Paket A - B; hər iki komponentlə, öncül və nəticə ilə təmsil olunan mətni birləşdirən vasitə olur. Bundan əlavə, V.V.Boqdanov [52] D.E.Kuperin

fikrinin şərhini verir, ona görə antesedentin ifadəsi tam deyil. Ön fərziyyə ilə müqayisə mətn implikasiyasının aşağıdakı xüsusiyyətini, yəni rematikliyi ayırmağa imkan verir.

Mətn implikasiyasının subtext, eldipsis, presuppozisiya və implikasiya ilə müqayisəsi indi şərti olaraq müəyyən edilmiş diferensial əlamətlərə əsaslanaraq onun ətraflı tərifini verməyə imkan verir. İndi vəzifə gizli mənalardan ötürülmə mexanizmini aşkar etməkdən, nəzərdə tutulan hissənin mövcudluğundan xəbər verən antesedentin xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Son onilliklərdə filologiya daxilində dilçilik və poeziya, sosiolingvistik, psixolingvistik, semasiologiya, leksikologiya və sintaksis, leksikologiya və paralingvistik, lingvistik stilistika və ədəbiyyat nəzəriyyəsi və s. arasında yeni yaxınlaşma baş verdi. təsvirlər nəzəriyyəsi olmaq. , bu da mətn implikasiyası nəzəriyyəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gerçəkliyi əks etdirən funksional vasitələr implikasiya yaratarkən öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

2.2. Dolayı danışmaq aktında metafor və ironiyanın yeri

Metafora və ironiya iki fenomendir ki, antik dövrlərdə hər iki fenomen eyni sayılırdı. Ancaq diskursda hər iki fenomenin fəaliyyətinə diqqət yetirsək, oxşar xüsüsələrin olmasına baxmayaraq bunlar fərqli təbiət hadisələridir. Dil metaforası müasir dilçilikdə məşhur bir mövzudur. Bu mövzuya həsr olunmuş yazıların həcminə baxıldıqda bu mövzu haqqında təzə nəşə deyilməyinə ehtiyac olmadığı kimi görünür. Koqnitiv lingvistikanın metaforaya yanaşması (metaforanın koqnitiv teoriyası və b.) ritorik adət-ənənələrdən uzaqlaşdırdı. E. Qotlinin yazdığı kimi, metaforalar dildən qeyri-adi istifadə üsuludur, və buna görə də onlar potensial olaraq kateqoriyalarının sərhədləri dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdirlər.

İroniya daha az populyar bir obyektədir, amma son illərdə maraqlı dairəsinə çevrilmişdir. Buna misal olaraq "Irony in Language and Thought/A Cognitive Science Reader" məqalələr toplusunu göstərmək olar .

Ritorika təklif edir ki, dil hadisələrinə instrumental yanaşaq. Həm metafora, həm də ironiya iki ayrı fenomen olmağına baxmayaraq müəyyən effektdə nail olmaq üçün istifadə olunan alətlərdir: natiq onların vasitəsilə danışarkən dediyi fərqli düşündüyü fərqli olur. XVIII əsirdə metonimiya, metafora, ironiya, sinekdoxa termin kimi statusunu J. Vikonun traktatında-”Основания новой науки: Об общей природенаций” qazanmışlardı . Metafora, metonimiya, sinekdoxa və sinekdoxanın birləşdirilməsi ənənəsi XX əsrdə amerika filosofu Kenneton Berkom tərəfindən davam etdirildi. Bunu biz onun “Language as Symbolic Action” əsərində görə bilərik. Metafora, metonimiya, sinekdoxa və ironiyanın ritorik alət kimi tədqiqatları belə nəticəyə gəlir ki, metafora, metonimiya, sinekdoxa və ironiya sistem təşkil edir o sistem ki insan ağı vasitəsi ilə lingvistik kategoriyanı həyata keçirir. Həqiqətən, metafora və ironiya ünsiyyətin semantikasi və praqmatikasi baxımından bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Onların hər ikisi semantik olaraq “iki qatlı” fenomendir hansı ki, yaradıcılıq funksiyasının təzahür edir. Metaforanın “ikili” mənası məlum olan məlumatın yeni obyektə köçürülməsi və ya iki obyektin oxşar xassələri haqqında biliyə əsaslanır. İronik ifadənin semantikasının ikiliyi danışanın deyilənin və nəzərdə tutulanan uyğunsuzluğundan irəli gəlir . Bu tədqiqatçılara metafora və ironiyanı dolaylı danışmaq aktı kimi təsnif etməyə imkan verir[33]. İstər metafora, istərsədə ironiyanın nitq iştirakşılardan yaratmaq və şərh etmək üçün daha çox səy tələb edir. Metaforada və ironiyanın başqa bir ümumi xüsusiyyəti də var, məntiqi xarakter: nə ironiya, nə də metafora doğru/yanlış baxımından qiymətləndirilə bilməz: onların daxili təfsiri reallıq prinsipi əsasında həyata keçirilir .

Eyni zamanda ironiya və metaforanın semantik və praqmatik xüsusiyyətlərində, dilin tərtibatı və fəaliyyətində aydın fərqlər mövcuddur. Metafora leksik səviyyədə lingvistik bir hadisədir, hər hansı bir obyektə ekonomik olaraq adlandırılabilən alətdir. Metaforanın koqnitiv nəzəriyyəsinə əsasən bu konvensional

assosiativ naxışlara əsaslanır. Metaforalar hətta bədii mətnlərdə də təsadüfi yaradılmır. Məlum olanı yeniyə köçürməyin müəyyən yolları var.

İroniyanı ifadə etməyin sabit yolları yoxdur. Çünki istehzanın şifahi məkanı yoxdur məhdud, danışanın ironik niyyəti müxtəlif dil səviyyələrində "gizlənə" bilər. Natiq ironik yanaşmanı intonasiyanın (yazılı mətnə siqnallar qeyri-rəsmi olaraq müxtəlif durğu işarələri kimi xidmət edə bilər) köməyi ilə formalaşdırır. İroniyanın nitq aktının elementi kimi formalaşmasını təsvir etməmək biraz çətindir çünki natiq tez-tez dilə aid olan bir sıra vasitələri birləşdirir və müxtəlif dil səviyyələrinə müraciət edir. Bütün bunlar bizə güman etməyə imkan verir ki, ironiya və metafora bitişik hadisələr deyil.

Metafora və ironiya prinsipial olaraq müxtəlif koqnitiv mexanizimlərə əsaslanır. Metafora iki obyektin oxşar xüsusiyyətlərinə əsaslanır ironiya isə deyilən ilə real vəziyyət arasındakı koqnitiv dissonansa. İroniyanı şərh etmək üçün bir anlayış olaraq, həm nitqin birbaşa mənasını dərk etmək həm də implisit mənasını başa düşmək lazımdır. İronik yanaşma bu mənalardan müqayisəsi nəticəsində formalaşır.

Natiqin dediyi ilə nəzərdə tutduğu arasında yaranan semantik ziddiyyət metalingvistikanın freymlərin ayrılması ilə həll edilə bilər ("Mən bunu nəzərdə tuturam ..."). Əgər freymlərin ayrılması olmursa bu interpretasiya üçün nitqin ironik olmasının signalıdır.

Metalingvistik səviyyədə rus dilinin ana dili olanlar ironiyanı dil aləti kimi deyil nitq aktı kimi qəbul edirlər. Bunun haqqında biz "иронизировать" feilinin performativliyindən məlumat əldə edirik. Иронизировать feili danışanın kommunikativ niyyətini eksplisitləşdirir yəni niyyətini ifadə edir.:

Автор не умеет говорить «нет», как вы деликатно (на вас не похоже) выразились, она ищет повод остаться хорошей и при этом соблюсти шкурный интерес. Это и называется двойной моралью. Я это так называю. И

именно над этим я иронизирую.Тепер понятно?Дла «особа одаренных» коментурую:про мебел из Лувра,»Три медведя»,»Ералаш» и «Целый месяц любви и счастья»-это была ирония .Да,недобрая.

Həmsöhbət ironiyadan istifadə edərək danışanı inkar edə bilər:

- Не иронизируй,-сказал Гурьянов.В голосе его звучали строгие руководящие нотки.

Bunun əksinə olaraq, «иронизировать»feili performativ feil kimi işlənir. «Иронизировать» feili mental hadisələri ifadə edir:

“Renessans” sözü əvvəlcə metafora idi və "təmizlənməsi" prosesi çox uzun idi.

Oxşar mənzərə ingilis dilində də müşahidə olunur.İngilis dilində to ironize feili to use irony mənasında işlədilir. İngilis dilində həm də metaphorize feilidə mövcuddur lakin ünsiyyətdə performativ feil kimi işlədilmir.

As argued above,the question that opens the final chapter-‘’Who can be in doubt of what followed?’’-disrupts narrative teleology for the reader,functioning to ironize both stable ends and natural sequels.

Beləliklə ironiya nitq aktının bir növü kimi metafora isə zehni əməliyyatların dildə təcəssümüdür.

Burda başqa bir funksional fərqdə mövcuddur. İroniya dildə hazır şəkildə olmur o,kommunikasiya prosesində formalaşır. İroniyanı formalaşdırmağın texnikalarından biri də ritorik üsul və figurlardan istifadədi həmçinin metaforasında:

Презентация косметики,по идее,для женщины-самая приятная вещь.Но не все так просто**Это ловушка:**ты расплачиваешься за еду и подарки часами своей жизни.Рано или поздно тебя погонит к проектору.к экрану,к каедре.Покажу грак юбк.**Прогрызут дыру головном мозге.Заполнят ее ценной информфцией о**

товаре, о пептидах и липидах, о коллогенах коэнзимах. О цемент-керамидах, наконец.

Bu nümunədə, təqdimatları təsvir etmək üçün metaforaların ardıcıl istifadə edilməsi işlərin real vəziyyəti arasında uyğunsuzluğun təsirin gözlənilməsini yaradır. Nəticədə ironik effekt formalaşmış olur.

Aşağıdakı fraqmentlər metaforanın müxtəlif pragmatik ifadələrlə ardıcıl instrumental istifadəsinin daha parlaq nümunəsidir. Dövlət Dumasında çıxışında Baş nazir V.V.Putin məcazi şəkildə çağıraraq Ehtiyat pulu "təhlükəsizlik yastığı" adlandırmışdır: Кроме того, в проекте бюджета имеется специальный резерв в объеме 125 млрд рублей. Очень много акторов неопределенности: мы с вами точно, на 111%, не можем спрогнозировать детали развития событий, и нам нужна с вами «подушка безопасности» на случай, если потребуется срочно вмешаться в развитие неблагоприятных тенденций. И это «подушка безопасности» в бюджете предлагается .

Metaforanın özü ironik münasibətin obyektinə çevrilə bilər. Aşağıdakı fraqmentdə müəllif metaforik klişelərindən istifadə edir hansı ki Kosmetik vasitələrin reklamında istifadə olunur: Bitkiçilik otların ürəyindən ekstraktları əldə etməyə imkan verir... Maraqlıdı görəsən bitkilərin qaraciyəri varmıdır?

Beləliklə, bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə baxmayaraq, Metafora və ironiya fərqli şəkildə həyata keçirilir ünsiyyətdə: metafora dilçilikdir alət, ironiya isə müəyyən şifahi hərəkətin yeni növü.

2.3. Kommunikativ uğursuzluğun yaranma səbəbləri

Ünsiyyət, hər bir mədəniyyət üçün mədəni hadisələri kodlaşdırmağın spesifik yollarının mövcudluğu ilə əlaqəli olan anlaşma fərqlərinin müəyyən edilməsinə kömək

edir. Eyni fenomen haqqında fikirlərin strukturu müxtəlif mədəni icmalarda təəccüblü şəkildə fərqlənə bilər. Oxşar təcrübə mövcud olduqda belə, eyni faktlar fərqli şəkildə qəbul edilə və qiymətləndirilə bilər ki, buda Fukonun mədəni hadisələrin dilini və qavrayış qanunlarını tənzimləyən fundamental mədəniyyət kodlarının mövcudluğu haqqında fikrini bir daha təsdiqləyir [57].

Xarakterikdir ki, müxtəlif mədəni və linqvistik birliklərin nümayəndələri həmişə mədəni hadisələrin qavranılması strukturunda uyğunsuzluqdan xəbərdar deyillər, lakin qiymətləndirmədəki fərqlər dərhal aşkar edilir və ünsiyyət çatışmazlığının və mədəniyyətlərarası münasibətlərin mənbəyi ola bilər və mədəniyyətlər arası münaqişələrə səbəb olur [12, c. 5]. “Verbal ünsiyyətin uğuru ünsiyyət təşəbbüskarının (təşəbbüskarlarının) kommunikativ məqsədinin həyata keçirilməsi və həmsöhbətlər tərəfindən razılığa nail olmasıdır” [33, c. 59]. Alimlər bir sıra prinsiplər işləyib hazırlayıblar ki, onlara əməl olunması hipotetik olaraq uğurlu ünsiyyətə nail olmağa gətirib çıxarır. Bunlardan: D.Şperberə və D.Uilsonun aktuallıq prinsipi [63], R.Lakoffun nəzakət prinsipi [34], Q.Qrisin əməkdaşlıq prinsipi [19].

E.M. Lazutkina uğurlu ünsiyyət üçün aşağıdakı şərtləri müəyyən edir:

1. Kommunikativ maraq.
2. Həmsöhbətin dünyasına uyğunlaşma, danışan və dinləyicinin dünyagörüşünün yaxınlığı. Dinləyicinin dünyasına düzgün uyğunlaşmanın nitq formalarından müəllif intonasiyasını, səs tembrini, nitq tempini, təkrarları, natiqin mövqeyindən tutmuş nitq mövzusunə qədər xüsusi ifadə vastələrini (epitetlər, qiymətləndirici zərflər, giriş sözləri və cümlələr), pauzalar, sükutlar və s.
3. Avtora görə, uğurlu ünsiyyətin əsas şərti dinləyicinin danışanın kommunikativ niyyətlərinə nüfuz edə bilməsidir. Bu baxımdan dinləyici nitq axarını şərh etmək və “natiqin fikrini yenidən qurmaq, əvvəllər deyilənləri yenidən düşünmək və onu anlamaq” kimi böyük iş görür” [33, c. 62].

4. Natiqin konkret real hadisənin linqvistik ifadə üsulunu dəyişmək qabiliyyəti. Natiq öz nitqini məlumatın təqdimat formasını onun təfsir imkanlarına uyğunlaşdıraraq, ünvanlananın bilik dünyasına diqqət yetirməklə qurur.
5. Rabitə kanalı, əhval-ruhiyyə, emosional əhval-ruhiyyə, fizioloji vəziyyət kimi əlverişli xarici şərait də çox vacibdir. “Söhbət "yaradılır"” nitq seqmentləri (replikalar), pauzalar, templər, jestlər, mimikalar, baxışlar, duruşlar, söhbət zamanla inkişaf edir və hər bir sonrakı replika əvvəllər deyilənlərin hamısına "örtülür", qarşılıqlı əlaqə qurur və nəticədə bu qarşılıqlı əlaqə gözlənilməzdir. Dialoq mühiti onun məzmunundan heç də az əhəmiyyət kəsb etmir” [33,c. 63].
6. Kommunikantların nitq ünsiyyət etiketi normalarını bilməsi.
7. Həmsöhbətlərin nitq davranışının plan və sxemlərinin uyğunluğu. Dialoq aparmaq üçün ciddi qaydalar var, çünki hər bir söhbətin nüsxəsi növbətini əvvəlcədən müəyyənləşdirir və söhbətin gedişatını müəyyən edir.

Onun sözlərinə görə, E.M. Lazutkina, “şifahi ünsiyyətin uğuru iştirakçıların dialoq şəklində öz fikirlərini, istəklərini, xahişlərini ifadə etmək, bir şey söyləmək və s. istəyindən asılıdır; kommunikativlərin bütün şəxsi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, buna uyğun olaraq müəyyən bir məsələ ilə bağlı məlumatları ehtiva edən, rəy, hərəkətə təkan və ya sual verən iradlarını şəraitdə, intellektual şəraitdə optimal formada təşkil etmək bacarığından həmsöhbətlərə layiq səviyyədə, maraqlı perspektivdə” [33, c.74].

Belə bir təsnifat praqmatik komponentlərin, o cümlədən ünsiyyət iştirakçılarının emosional vəziyyətinin əhəmiyyəti ilə bağlı mövqeyi təsdiqləyir. Güman etmək olar ki, emosional vəziyyət uğurlu ünsiyyətin digər şərtləri ilə bağlı ən vacib və həlledicidir, çünki nitq və ünsiyyət, nəticədə müəyyən bir anda bir insanın daxili vəziyyətinin göstəricisidir. Bu, ünsiyyət iştirakçısının nəyi və necə deyəcəyini və qavrayacağını müəyyən edir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, emosional vəziyyət ünsiyyətin uğurlu/uğursuzluğuna təsir edən ən mühüm amildir.

Uğursuz ünsiyyət "kommunikativ uğursuzluq" adlanır. Kommunikativ uğursuzluq fenomenini nəzərdən keçirərkən, dialoqa girən şifahi ünsiyyət iştirakçılarının obyektiv və ya subyektiv səbəblərə görə müəyyən bir kommunikativ vəziyyətdə ünsiyyətin təşkili prinsiplərini yerinə yetirməyə meyli olduqlarından çıxış edirik, kommunikanter bu prinsipləri pozurlar.

Kommunikativ uğursuzluq, ünsiyyət partnyoru tərəfindən ifadənin tam və ya qismən səhv başa düşülməsi, müəyyən nitq aktların öz məqsədlərini yerinə yetirmədiyi və elementlərinin ətraf mühitin transformasiyası üçün təlimat kimi həyata keçirilmədiyi ünsiyyətdədir. [10, c.53].

“Kommunikativ uğursuzluq” fenomeninə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Müxtəlif tədqiqatçılar səbəblərindən asılı olaraq müxtəlif təriflər və təsnifatlar təklif edirlər.

B.Y. Gorodetsky aşağıdakı tərifini verir: “müəyyən nitq aktlarında öz məqsədinə çatmadığı ünsiyyətdə uğursuzluq, yəni danışanın kommunikativ niyyətlərinin uğursuzluğu və ya natamam həyata keçirilməsi var” [20, c. 69]. Müəllif qeyd edir ki, bu hadisəni öyrənərkən rabitə xətlərinin mənbəyi və nəticələri kimi meyarları nəzərə almaq lazımdır. Kommunikativ uğursuzluqları mənbələrə görə təsnif edərək, o, kommunikativin özünün yaratdığı kommunikativ uğursuzluqları, kommunikativ aktın şərtlərindən qaynaqlanan kommunikativ uğursuzluqları ayırır [20]. Müəllif kommunikativ uğursuzluqları qlobal və qismən ayırır. Qlobal kommunikativ uğursuzluq, kommunikativ fəaliyyətin həyata keçirilmədiyi, müəyyən bir strateji məqsədə nail olmadığı haldır. Qismən kommunikativ uğursuzluq ləngimədir, müvəqqəti uğursuzluq ünsiyyət prosesindədir.

O.N. Ermakova, E.A. Zemskaya kommunikativ uğursuzluqları müxtəlif səbəblərdən danışanın kommunikativ niyyətinin yerinə yetirilməməsi və ya natamam yerinə yetirilməsi kimi başa düşür. Tədqiqatçılar səbəblərinə görə kommunikativ uğursuzluqların üç növünü ayırırlar: dilin strukturunun yaratdığı kommunikativ

uğursuzluqlar; natiqlərin fərqləri nəticəsində yaranan rabitə uğursuzluqları; praqmatik amillərin yaratdığı kommunikasiya uğursuzluqları [25]. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, ünsiyyətdə anlaşılmazlıq və uğursuzluq həm ekstralingvistik, həm də lingvistik səbəblərdən müxtəlif ola bilər. Məsələn, müxtəlif mədəniyyətlərin formalaşdırdığı dünyagörüşlərinin fərqliliyi, ünsiyyətdə olanların sosial “bərabərsizliyi” və digər amillər də kommunikativ uğursuzluqlara səbəb olur [57].

Dissertasiya tədqiqatında E.K. Teplyakova niyyət nitq aktlarının həyata keçirilməsi zamanı yaranan kommunikativ uğursuzluqları öyrənir. Müəllifin fikrincə, kommunikativ uğursuzluqların təzahürü nitqin ünvançısı və ünvanı kimi amillərlə müəyyən edilir, xarici amillər isə nadir hallarda ünsiyyətin səbəbi olur. Eyni zamanda, müəllif kommunikativ uğursuzluqların "planlaşdırılmış" (kommunikativ uğursuzluğun baş verməsi ilə təhrik edilmiş) və "plansız" (lingvistik və ya ekstralingvistik amillərin təsiri altında qəsdən yaranan kommunikativ uğursuzluqlar) ola biləcəyi barədə fikir irəli sürür. [55] Bununla belə, belə bir bölgü tamamilə düzgün görünür, çünki yuxarıdakı təriflərə əsaslanaraq, dar mənada kommunikativ uğursuzluq qarşıya qoyulmuş kommunikativ məqsədə çatmamaqdır. Bununla belə, kommunikativ uğursuzluğa səbəb olmaq istəyi kommunikativin nitq davranışını təyin edən kommunikativ məqsəd ola bilər. Bu halda kommunikativ uğursuzluğun baş verməsi məhz kommunikativ niyyətin, kommunikativ uğurun həyata keçirilməsidir. Bu müddəanın müdafiəsi üçün N.K.Kaneivin fikrini qeyd etmək olar. Kanevin fikrincə, yalnız istəmədən baş verən və kommunikativ ünsiyyətin bir və ya bir neçə iştirakçısı tərəfindən problem kimi qəbul edilən hallar kommunikativ uğursuzluq hesab edilə bilər. Müəllif fərdi və qlobal kommunikativ uğursuzluqları ayırır, həmçinin kommunikativ uğursuzluqları nitq etiketlərin pozulması, diskursun təşkili, məlumat mübadiləsinin təşkili və status rollarının nəzərə alınması qaydalarının pozulması nəticəsində yarananlara bölür [27].

S.İ. Vinogradov kommunikativ uğursuzluğa səbəb olan aşağıdakı əlverişsiz amilləri müəyyən edir: yad kommunikativ mühit; canlı nitq ünsiyyətinin ritualaşdırılması;

əməkdaşlıq, həmrəylik, aktualıq qaydalarının pozulması; dinləyicinin əsassız kommunikativ gözləntiləri. Həmçinin, müəllifin fikrincə, anlaşılmazlıq dialoq iştirakçılarının davranış nümunələrinin fərqliliyinə gətirib çıxara bilər ki, bu da dialoq hissələrinin uyğunsuzluğunda, replikaların reallaşdırılmamış kommunikativ valentliyində, əsassız pauzalarda özünü göstərir [17].

T.N. Voronina həmsöhbətlərin mənfi psixoloji vəziyyətini ən çox ünsiyyət çatışmazlığının yaranmasına səbəb olan amillər kimi qeyd edir. Bununla belə, müəllif sevinc kimi hisslərin olduğunu da istisna etmir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, həmsöhbətlərin mənfi psixoloji vəziyyəti də, müsbəti də emosional gərginliklə müşayiət olunan hallardır. Hazırlıqsızlıq, nitqin kortəbiiyi, onun emosionallığı, ünsiyyətin tez-tez impulsivliyi də kommunikativ uğursuzluğun yaranmasına səbəb olur [18, c. 20]. Son iki amil müxtəlif səviyyələrdə emosional gərginliyi müşayiət edir.

E.M. Martınova tərəfindən təklif olunan anlayışları-"kommunikativ diskomfort", "kommunikativ uğursuzluq" və "kommunikativ münaqişə" fərqləndirək. Müəllif uğurlu ünsiyyəti nitq deyiminin gözlənilən və faktiki təsirlərinin üst-üstə düşməsi kimi müəyyən edir; danışan gözlənilən effekti əldə etmirsə, o zaman kommunikativ uğursuzluq və ya kommunikativ diskomfort var. Kommunikativ diskomfort burada "uğursuz və ya kvazi-uğurlu ünsiyyət çərçivəsində yaranan xüsusi neqativ niyyətli vəziyyət" adlanır [44, c. 6], bunun vacib şərti "nitq mübadiləsində ünsiyyətçinin kommunikativ davranış strategiyasının və ya həmsöhbətin kommunikativ davranışının onun danışmaq tərzinə uyğun gəlməməsi səbəbindən müəyyən bir narahatlıq keçirdiyini göstərən göstəricilərin olmasıdır, niyyətlər və yaxud gözləntilər" [53, c. 10]. Bu təsnifat çərçivəsində ünsiyyətçilərin şəxsi xüsusiyyətlərinə görə kommunikativ diskomfort seçilir; ünsiyyət şəraitindən yaranan kommunikativ diskomfort; kommunikativ məqsədə və praktik məqsədə çatmaqda çətinliklərdən yaranan kommunikativ diskomfort və əlaqənin pozulması ilə əlaqəli kommunikativ diskomfort [44]. Kommunikativ konflikt "kommunikativlərin şüurlu şəkildə konfliktə girdiyi dialoji vəziyyətin fenomeni, yəni

dialogun inkişafında bu və ya digər strateji xəttin məqbul olması haqqında fikirlərin toqquşması” [53, c. 10]. E.M.Martınovaya görə kommunikativ uğursuzluq bu, ünsiyyətçilərin öz niyyətlərini və ya ünsiyyət gözləntilərini həyata keçirə bilmədiyi bir vəziyyətdir.

V.V. Baxtinin qeyd etdiyi kimi danışq nitqi dialoqizmi ilə seçilir və hər hansı bir canlı dialoqda söz ilk növbədə qarşılıqlı anlaşma və aktiv anlaşma üçün qurulur. Natiq öz sözünü başqasının üfûqündə müəyyən edən öz üfûqü ilə istiqamətləndirməyə çalışır və bu üfûqün aspektləri ilə dialoq münasibətlərinə girir. Natiq dinləyicinin yad üfûqlərinə girir, öz bəyanatını yad ərazidə, onun, dinləyicinin apperseptiv fonunda qurur [13, c. 93-95].

İstənilən dialoq replikas, ilk növbədə, danışan və dinləyici faktorları ilə məhdudlaşan hadisə kimi səciyyələndirilə bilər. Bu, ikitərəfli eqosentrikliyin təzahürüdür: müraciət edən ünvançı amilini nəzərə alır, ikincisi isə öz növbəsində birincinin nitq tərzinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır, nitq əlaqəsini saxlamaqda aktivlik və ya passivlik göstərir. Belə bir kommunikativ vəziyyət ünsiyyət axınının ideal variantı kimi görünür [10, c. 53]. Ancaq belə ideal vəziyyətlər, xüsusən də millətlərarası ünsiyyətdə nadir hallarda olur. Bu, mədəni və dil maneələrinin olması ilə bağlıdır.

Aydındır ki, mədəni və dil maneələri bir-biri ilə sıx bağlıdır və davamlı qarşılıqlı təsirdədir. Mədəniyyətlərin fərqliliyinin yaratdığı mədəni maneə, S.G. Terminasova görə, dilçilikdən daha təhlükəlidir, ilkin olaraq aydın və aşkardır, çünki öz mədəniyyətinin yeganə mümkün, düzgün və normativ (sadəcə <<normal>>) olduğuna inam pərdəsi ilə gizlənir [56, c. 66. İnsanların ünsiyyətindəki bu maneəni dərk etmək “özünün” və “yad” mədəniyyətləri arasında toqquşma və ya münaqişə anında baş verir.

Mədəniyyətlərin münaqişəsini müşayiət edən və təhrik edən mədəni səhvlər, əsasən əcnəbilərə bağlıslanan linqvistik səhvlərdən qat-qat ağırlı şəkildə qəbul edilir və daha mənfə reaksiyaya səbəb olur.

Beləliklə mədəni baryer lingvistik maneədən daha təhlükəli və çətindir, çünki o, toqquşma, münaqişə, mədəniyyətlər müharibəsi anına qədər həyata keçirilmir və mədəniyyət normalarının pozulması dil səhvlərindən qat-qat ağırlı şəkildə qəbul edilir. Nitqdəki səhvlərin səbəb ola biləcəyi ən pis şey istehzadır və insanın reputasiyasının azalması, mədəni davranışdakı səhvlər isə etnik münaqişələrə, zorakılığa və qan tökülməsinə səbəb ola bilər.

Dialogda anlaşma, bir tərəfdən, ünsiyyət iştirakçıları arasında məsafənin daim nəzərə alınmasına əsaslanır, digər tərəfdən, ünsiyyətdə olanların psixi vəziyyətinin "razılığı" olmadan belə başa düşmək mümkün deyil. Başqa bir mədəniyyətin hadisələrinin şərhini həmişə iki mədəniyyət arasındakı məsafəni aradan qaldırmaq üçün şüurlu və ya şüursuz bir cəhddir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə anlaşılmazlığın əsas səbəbi dil sistemlərinin fərqliliyi deyil, subyektlərin milli şüurunun fərqliliyidir [28, c.11].

Ünsiyyətdə anlaşılmazlıq, anlaşılmazlıq və uğursuzluq həm xarici, həm əlavə lingvistik, həm də düzgün lingvistik səbəblərdən müxtəlif ola bilər. Məsələn, dünyagörüşündəki fərqlər də ünsiyyətdə uğursuzluğa səbəb olur. Müxtəlif milli mədəniyyətlər və reallıq fraqmentlərinin müxtəlif psixi modelləri və kommunikanın sosial "qeyri-bərabər hüquqları" ilə formalaşmış, ünsiyyət yeri və vaxtı şərtlərinin pozulması [54, c. 118].

Dialogda kommunikativ uğursuzluqların tipologiyası aşağıdakı parametrlərə əsaslanır :

- Nəticələrinə görə kommunikativ uğursuzluqların növləri (açıq - gizli);
- Mənbələrə görə kommunikativ uğursuzluqların növləri (verbalizasiya baxımından);
- Kommunikativ situasiya ilə bağlı kommunikativ uğursuzluqlar;
- Kommunikativ tekstin strukturu ilə bağlı kommunikativ uğursuzluqlar;

- Natiqin gunahkar olmadığı kommunikativ uğursuzluqlar[10.c 53-54]

Aydındır ki, dialoq qarşılıqlı əlaqədə kommunikativ uğursuzluqların əsas mənbələri tərəfdaşların linqvistik səriştələrindəki fərqlər kimi görünür: niyyətlərin qeyri-bərabər xarakteri və onların natiq tərəfindən həyata keçirilməsinin taktiki üsulları və dinləyicilər tərəfindən onları adekvat şərh etmək bacarığı. həmçinin kommunikantların ekstralingvistik səriştəsindəki fərqlər: onların etik və estetik dəyərlər sistemlərindəki uyğunsuzluqlar.

Kommunikativin təsnifatına çox ölçülü yanaşma ilə nasazlıqlar, rabitə xətlərinin nəticələri və rabitə xətlərinin mənbələri kimi mühüm meyarlar nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatçılar kommunikativ uğursuzluqları mənbələrə görə təsnif edərək, kommunikantın özünün yaratdığı kommunikativ uğursuzluqları və kommunikativ aktın şərtlərindən qaynaqlanan kommunikativ uğursuzluqları ayırırlar [20, c. 67-72].

Bu araşdırmada biz siyasi diskursda kommunikativ uğursuzluqlara diqqət yetirdiyimiz üçün pragmatik komponentlərin, mədəni maneələrin, emosional əhval-ruhiyyənin nəzərə alınmasının vacibliyini təsdiqləyən tərif bizim üçün daha məqbuldur, o cümlədən işlərin həqiqi vəziyyətini qəsdən gizlədir. Buna görə də, işdəki kommunikativ uğursuzluq "nitq deyiminin gözlənilən və faktiki təsiri arasındakı uyğunsuzluq səbəbindən müəyyən nitq fraqmentlərinin öz məqsədini yerinə yetirmədiyi bir növ ünsiyyət uğursuzluğu kimi başa düşülür, bunun səbəbləri nitqdir. pragmatik amillərin yaratdığı hadisələr, danışanların reallığa mədəni və psixoloji münasibətindəki fərqlər, fərdin emosional xüsusiyyətləri və evfemizmlərdən istifadə edərkən real vəziyyətin gizlədilməsi.

Ardınca I.A. Sadıqovanın tədqiqatlarına əsasən kommunikativ uğursuzluqları üç növə ayırırıq:

1. dilin cihazı tərəfindən yaradılan kommunikativ uğursuzluqlar;

2. danışanların fərqliliyindən yaranan kommunikativ uğursuzluqlar;
3. pragmatik amillərin yaratdığı kommunikativ uğursuzluqlar.

NƏTİCƏ

“Danışığ aktlarının tədqiqinin nəzəri əsasları” adlanan birinci fəslimizin “Danışığ aktının modeli” adlı birinci yarımfəslində apardığımız ilk danışığ aktı modellərinin və son danışığ aktı modellərinin müqayisəli şəkildə tədqiqi nəticəsində deyə bilərik ki, kommunikativ situasiya modelinə danışan, dinləyən, söyləm və şərait kimi komponentlərlə yanaşı danışığ aktı modelinə məqsəd və danışığ aktının nəticəsi komponentlərini də əlavə etmək olar.

“Danışığ aktlarının təsnifi haqqında (C.L.Ostin və C.R.Syörl)” adlanan ikinci yarımfəslimiz çərçivəsində apardığımız lokutiv, illokutiv və perllokutiv aktların tədqiqatı ilə belə nəticəyə gəldik ki, hər nə qədər danışığ aktlarının təsnifatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, bu üç akt mütləq əsas götürülməlidir. Lokusiya aktının aydınlaşdırılması zamanı görürük ki, danışan linqivistik vastələrdən istifadə etməklə öz ifadəsinə lokutiv mənə verir. Nitqə illokutiv güc verilməsi ilə bağlı danışanın müəyyən şərait daxilində məqsədini təzahür etdirməsi ilə nitqə illokutivlik verdiyini deyə bilərik. Perllokutiv akt isə danışan və dinləyən arasında ünsiyyətin davam etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Növbəti yarımfəslimiz daxilində dolayı danışığ aktlarının təsnifinə nəzər salmaqla bu qənaətə gəldik ki, müxtəlif sistemli dillərdə dolayı nitq aktları həyata keçirilmə

tərzinin standartlaşdırılıb-standartlaşdırılmamasından asılı olmağına baxmayaraq, həm də nitqin dolaylı ifadə mexanizminə əsaslanır. Məqsədini ifadə etmə üçün dolaylı yolla müraciət edərkən yalnız həmsöhbətin dil biliklərinə deyil, həm də onun müxtəlif qeyri-dil biliklərinə, prinsiplər haqqında biliklərə əsaslanmaq olur. Burada deyə bilərik ki, dolaylı nitq aktlarında danışan dinləyiciyə əslində çatdırdığından daha çox məzmun ötürür və bunu təkcə dil biliklərinə əsaslanaraq etmir, o, həm də qeyri-lingvistik və ümumi fon biliklərinə əsaslanaraq edir.

“Performativlik və performativ sözləmlər” adlanan növbəti yarım-fəslimizdə performativliyi tədqiq edib, onun lokutivlik, illokutivlik və perlokutivliklə olan əlaqəsini tədqiq edərək belə nəticəyə gəldik ki, Ostin yaradıcılığının birinci mərhələsində bütün ifadələri performativ olaraq qiymətləndirməsi əqlabətən deyildi. Məhs buna görə də alim yaradıcılığının sonrakı mərhələsində bu fikrinin yanlış olduğu qənaətinə gəlmişdir.

“Dolaylı danışıq aktı tədqiqat obyektini kimi” adlanan ikinci fəslimizin “Danışıq implikaturaları və onların növləri” adlı birinci yarım-fəslində apardığımız tədqiqatlar bizə onu deməyə əsas verir ki, implikasiya və alt məna müxtəlif miqyaslarda əlavə məzmun dərinliyi yaradaraq nitqi daha da zənginləşdirir.

Növbəti yarım-fəslimiz çərçivəsində təqdim etdiyimiz məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, dil hadisələrinə instrumental yanaşsaq, həm metafora, həm də ironiya iki ayrı fenomen olmağına baxmayaraq müəyyən effektlə nail olmaq üçün istifadə olunan alətlərdir. Buna əsasən də natiqin onların vasitəsilə danışarkən dediyi fərqli, düşündüyü fərqli olur. Bu yarım-fəsilə metafora və ironiyanın ünsiyyətin semantikasi və praqmatikasi baxımından bir çox ortaq xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək onların hər ikisinin semantik olaraq “iki qatlı” fenomen olması nəticəsinə gəlmiş olduq. Hansı ki, onlarla yaradıcılıq funksiyası təzahür etdirilir. İronik ifadənin semantikasının ikiliyinin danışanın, dinləyənin və nəzərdə tutulananın uyğunsuzluğundan irəli gəldiyini desək,

yanılmış olmaıq. Məhz bu yanaşma da bizə metafora və ironiyanı dolayı danışıq aktı kimi təsnif etməyə imkan verir.

“Kommunikativ uğursuzluğun yaranma səbəbləri” adlanan sonuncu yarım fəslimiz çərçivəsində Fukonun mədəni hadisələrin dili və qavrayış qanunlarını tənzimləyən fundamental mədəniyyət kodlarının mövcudluğu haqqında fikirlərinə nəzər yetirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ünsiyyətin vastəsilə hər bir mədəniyyət üçün mədəni hadisələri kodlaşdırmağın spesifik yolların mövcudluğu ilə əlaqəli olan anlaşma fərqlərinin müəyyən edilməsi mümkündür . Eyni fenomen haqqında fikirlərin strukturu müxtəlif mədəni icmalarda kəskin şəkildə fərqlənə bilər. Oxşar təcrübə mövcud olduqda belə, eyni faktlar fərqli şəkildə qəbul edilə və qiymətləndirilə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi/ S.Ə.Abdullayev. -Bakı: Victory, 2013, 596 s.
2. Əbdülrəhimov, E.H. Linqvistik praqmatika/ E.H. Əbdülrəhimov. -Bakı: Elm və təhsil, -2014. -210 s.
3. .Lewandowski T.Linguistisches Wörterbuch. Heidelberg; Wiesbaden: Quelle.Meyer, 1994.
4. Christie A.Towards Zero/A.Christie.-Glasgow,1976/-p. 191/
5. John R.Searle.Indirect speech acts.-In:”Syntax and Semantics”,vol.3;Speech Acts,Cole P.,Morgan J.L.(eds).New York-San Francisco-London,Academic Press,1975,p.59-82.
6. Nosek J. Truncated utterances in modern colloquial English.- Prague studies of English, 1971.
7. Searle J.R. Speech acts:an essay in the philosophy of language.London,Cambridge university press,1969.
8. Searle J.A Classification of Illocutionary Acts/J.Searle.-L.,1976.p.1-23
9. Wittgenstein L.Philosophical investigations.Oxford.1963.
- 10.Агапова С.Г. Основы межличностной и межкультурной коммуникации. Ростов Н/ Вох Феникс, 2004. - 282 с

11. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. Л., 1978. Богданов В. В
12. Богданова Л.И. Понимание как оценочный акт в межкультурной коммуникации // Понимание в коммуникации: тезисы докладов Междунар. науч. конф. (28 февраля - 1 марта 2005 г.). - М., 2005. - С.5-6
13. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет.- М.: Художественная литература, 1975. - 502 с
14. Бахтин М.М. Риторика в меру своей лживости / М.М.Бахтин. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. -СПб.: Азбука, 2000. - С. 232-240.
15. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, 447 с.
16. Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти // Морозов А.В. Психология влияния – Спб: Изд-во Питер, 2000. – 512 с. Бюлер, К. Теория языка / К. Бюлер. - М., 1993.

17. Виноградов С.И. Культура русской речи. М.: Издательская группа - НОРМА-ИНФРА, 2006. - 549 с
18. Воронина Т.Н. Причины коммуникативных неудач // Вузовская наука Северо-Кавказскому региону: материалы VII регион. Научно-техн. конф. - Ставрополь: Сев.-Кавказ. гос. техн. ун-т, 2003. - С. 15-23
19. Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1985. - Вып. 16. - С * .22
20. Городецкий Б.Ю. К типологии коммуникативных неудач // Диалоговое взаимодействие и представление знаний: сб. ст. Новосибирск, 1985. - С. 4, - 64-78

21. Гарпушкин В.В. Прагматический аспект знаков и человеческое взаимопонимание // Философские науки. - 1977. - №1 – С. 137-141
22. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. Пер. с англ. / Сост. В.В. Петрова; Под ред. В.И. Герасимова; Вступ. ст. Ю.Н.Караулова и В.В. Петрова. М.: Прогресс, 1989. – 300 с.
23. Демьянков В.З. «Теория речевых актов» в контексте современной лингвистической литературы: (Обзор направлений) // Новое в зарубежной лингвистике: Вып.17. Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1986. С.223-235
24. Дворник Т.В. Одобрение/неодобрение как категория субъект-объектных отношений // Единицы языка:функционально-коммуникативный аспект.ч.2.- Ростов н/Д: РГПУ, 2002. – с. 93-98.
25. Ермакова О.Н., Земская Е.А. К построению типологии коммуникативных неудач // Русский язык В прагматический аспект. - М., 1993. его функционировании. Коммуникативно 9. Кабакчи В.В. Практика англоязычной межкультурной коммуникации
26.) Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи [Текст] : монография / О. С. Иссерс. – 5-е изд. – М. : ЛКИ, 2008. – 288 с. (2003 nəşri ilə eynidir)
27. Кънева Н.К. Интегральный подход к проблеме коммуникативных не удач: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Тверь, 1999. - - 19с
28. Кабакчи В.В. Практика англоязычной межкультурной коммуникации.СПб.: Союз, 2004. - 475 с
29. Кухаренко В. А. Интерпретация текста.Л.,1979.
30. Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М., 1980, с. 77.
31. Кифер Ф. О пресуппозициях.-В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М., 1978.
32. Ключев, Е.В. Речевая коммуникация / Е.В. Ключев. - М.: Рипол Классик, 2002. - 320 с.

33. Лазуткина Е.М. Коммуникативные цели, речевые стратегии, тактики и приемы // Культура русской речи: учебник для вузов. - М., 1998. - С. 50-79
34. Лакофф Р. (Lakoff R.) LogicorPoliteness: ormindinyourP'sandQ's // PapersfromtheninthRegionalMeeting, ChicagoLinguisticSociety. -1973. - P. 292-305
35. Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя.-В кн.: Ларин Б. А. Избранные статьи. Л., 1974.
36. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвикокультурных традиций. М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009, 512 с.
37. Лунева В.В. Речевой этикет как гиперсемиотическое образование:лингво-прагматический аспект. Автореф. дис... канд.филол. наук. Ростов-на-Дону, 2011, 22 с.
38. Ленец А.В., Матвеева Г.Г.Зарубежная прагмалингвистика (опыт прагмалингвистического анализа лжи): спецкурс для студентов немецкого отделения. - Ростов Н/Д:ИПО ПИ ЮФУ, 2008.
39. Московская И. Ю. Существует ли подтекст в пприческом стихотворении?-В кн.: Интерпретация художественного текста в языковом вузе. Л., 1981
40. Матвеева Г. Г., Петрова Е. И. Введение в скрытуюпрагмалингвистику: спецкурс для студентов немецкого отделения. Ростов н/Д: ИПО ПИ ЮФУ, 2009. 110 с.
41. Матвеева Г. Г. Основы прагмалингвистики: [монография]/Г. Г. Матвеева, А. В. Ленец, Е. И. Петрова. - 2-е изд., стер. -М.: ФЛИНТА: Наука, 2014. - 232 с.
42. Матвеева Г. Г. Нюансы смысла в скрытойпрагмалингвистике // Филологический вестник РГУ. 1998. № 2. С. 28—32.
43. Мартынова Е.А. Типология явлений коммуникативного дискомфорта вситуациях диалога: дис. на соис. учен. степени канд. филол. наук. - Орел, 2000.- 192 с

44. Матвеева Г.Г. Скрытые грамматические значения и идентификация грамматического лица («портрета») говорящего. / Дис. ... д-ра филол. наук/ СПб., 1993.
45. Матвеева Г.Г. Нюансы смысла в скрытой прагмалингвистике // Филологический вестник РГУ. - Ростов н/Д, - 1998, №2. – с. 24-32.
46. Матвеева Г.Г. К вопросу о речевых стратегиях скрытого воздействия отправителя текста на его получателя // Личность, речь и юридическая практика: межвуз. сб. науч. тр. - Вып. 6. - Ростов н/Д, - 2003. – с. 14-20.
47. Никитин М. В. О семантике метафоры. - ВЯ, 1979, N 1.
48. Остин, Дж Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. Теория речевых актов. - М.: Прогресс, 1986. - С. 22-140.
49. Постовалова В.И. Язык как деятельность. Опыт интерпретации концепции В. Гумбольдта. М., 1982, с. 199
50. Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью / Е. В. Падучева. – М.: Наука, 1985. – 272 с
51. Семантико-синтаксическая организация предложения. Л., 1977.
52. Смирнова М.Н. Коммуникативные неудачи в неофициальном диалоге (на материале английского языка): дис. на соис. учен. степени канд. филол. наук. - М., 2003. - 165 с
53. Садыкова И.А. Корректирующие высказывания как способ передачи коммуникативного опыта // Русская и сопоставительная филология: Исследования молодых ученых. - Казань: Казан. гос. ун-т им. В.И. у nt -Ленина, 2004. - С. 114-123
54. Теплякова Е.К. Коммуникативные неудачи при реализации речевых актов побуждения в диалогическом дискурсе (на материале современного немецкого языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Тамбов, 1998. - 17 с
55. Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур. - М.: АСТ, 2007. - 286 с
56. Фуко М. Археология знания. - Киев: Ника-Центр, 1996. - 206 с

57. Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. Издательства «Русский Язык» Москва 2002, с-123.
58. Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. - М., 1998. - 291 с.
59. Формановская Н.И. О коммуникативных неудачах // Речевое общение. Коммуникативно-прагматический подход. М.: Русский язык, 2002, с. 169-176
60. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. М.: Икар, 2007, 480 с.
61. Черногрудова, Е.П. Основы речевой коммуникации: учебное пособие [Текст] / Е.П. Черногрудова. - М.: Изд-во «Экзамен», 2008. - 126 с
62. Шпербер Д., Уилсон Д. Релевантность // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. - М., 1988. - С. 212-233.
63. Эпштейн, О.В. Языковое оформление речевого акта угрозы (на материале английского политического дискурса) / О.В. Эпштейн // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2009. – № 1 (3). – С. 216-220., с. 218.
64. Юудин Э.Г. Понятие деятельности как методологическая проблема. - «Эргономика», 1976, № 10.
65. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. - «Структурализм: «за» и «против»». М., 1975.
66. Якобсон Р. Разработка целевой модули языка в европейской лингвистике в период между двумя войнами. - «Новое в лингвистике», вып. IV. М., 1964, с. 374.

